

HRVATSKOGLAGOLJSKI RITUAL

Josip TANDARIĆ, Zagreb

Pod pojmom glagoljaškog rituala u ovoj su radnji obuhvaćeni hrvatskoglagoljski liturgijski tekstovi namijenjeni podjeljivanju sakramenata (krštenje, ženidba, ispovijed, bolesničko pomazanje) i sakramentalna (različiti blagoslovi, sprovod). To su, dakle, tekstovi koji po svojoj namjeni ne pripadaju ni misalu ni brevijaru, ali ni privatnoj pobožnosti vjernika. Redovito su u hrvatskoglagoljskim liturgijskim knjigama ritualni tekstovi sadržani u misalskim kodeksima, ali nalazimo ih također u brevijarima, u zbornicima različitog sadržaja, a samo iznimno ubilježeni su ritualni tekstovi u zasebne knjižice.

Da bismo dobili cjelovitu sliku glagoljaškog rituala, te rekonstruirali, koliko je moguće, glagoljaški ritual, nisam se mogao zadržati na jednom ili drugom izboru tekstova nekog od kodekasa, pogotovo pak ne na izboru kakav je u dva rukopisna i dva tiskana rituala, jer bi time bila obuhvaćena građa koju nikako ne bismo mogli smatrati reprezentativnom. Kodeksi se pak međusobno ne slažu ni u izboru ni u poretku tekstova, čak ni kad potječu od istoga pisca (npr. misali Bartola Krbavca ili zbornici Šimuna Klimantovića). Budući da sam želio dati pregled sve ritualne građe, nisam se zadržavao na pitanjima koja su već obrađena, ako to nisam smatrao doista potrebnim, već sam se zadržao na pitanjima koja sam smatrao ključnima za nastavak istraživanja.

Premda se ritual kao zasebna knjiga susreće u hrvatskoglagoljskoj pismenosti rijetko, a ritualnih tekstova ima mnogo, želio sam da u ovoj radnji ritual bude obrađen bar onoliko koliko su obrađeni brevijar i misal u monografijama J. Vajsa. Stoga sam u ovome radu posebnu pažnju usmjerio na nekoliko osnovnih pitanja u vezi s ritualom: 1. prikupio sam potpunu bibliografiju poznatih ritualnih tekstova, 2. nastojao sam utvrditi podrijetlo hrvatskoglagoljskih ritualnih tekstova, 3. budući da su ritualni tekstovi najčešće sadržani u misalima, pokušao sam utvrditi veze među pojedinim misalima s obzirom na ritualne tekstove i 4. nastojao sam odgovoriti na pitanje koliko se u ritualnim tekstovima čuva crkvenoslavenska jezična norma. (Posljednje pitanje obrađeno je u posebnoj radnji koja slijedi za ovom.)

Ovako postavljene zadatke uspio sam samo donekle riješiti. Prikupljena građa pokazala se vrlo raznolikom, daleko više nego većina tekstova misala ili brevijara. Upravo će stoga o pojedinim ritualnim tekstovima ili o skupinama tekstova biti potrebna zasebna istraživanja, a ovu radnju mogu smatrati samo polaznom i okvirnom radnjom. To se posebno odnosi na konačan sud o podrijetlu pojedinih ritualnih tekstova i o putu kojim su tekstovi k nama mogli doći. Osim toga, pojedini se tekstovi pojavljuju u dvije ili nekoliko redakcija, pa sva pitanja o varijantama ovih tekstova u našim kodeksima nisu ovdje mogla biti obrađena. Na njima sam se u ovoj radnji zadržao koliko je potrebno kao preduvjet za rješavanje pitanja koje mi se činilo posebno važnim, a to je jezična norma u ritualnim tekstovima. Nakana mi je, naime, bila utvrditi koliko su naši prevodioci – prevodeći s latinskog jezika na crkvenoslavenski jezik hrvatske redakcije – poznavali hrvatsku crkvenoslavensku normu, koliko su je bili sposobni rekonstruirati, a koliko su pri tom poslu bili podložni svome govornome jeziku. Prije proučavanja jezične norme u ritualu, potrebno je odgovoriti i na pitanje podrijetla glagoljaškog rituala, a to je jedno od značajnijih kulturnopovijesnih pitanja vezanih uz glagoljaštvo.

O glagoljaškom se ritualu dosad pisalo nekako usput, pri opisu pojedinih kodeksa ili tiskanih knjiga, a nešto podrobnije samo u nekoliko navrata. Nakon sumarnog prikaza tih istraživanja čini mi se potrebnim dati na jednome mjestu potpunu bibliografiju sačuvanih i poznatih glagoljaških ritualnih tekstova. Bibliografija sadržava i nepotpune ritualne tekstove do kojih sam mogao doći. Nju čine rukopisni i tiskani misali i brevijari, fragmenti misala i brevijara, rituali i ritualni tekstovi u zbornicima. Gornja je vremenska granica godina 1561, tj. Brozićevo izdanje brevijara–misala–rituala, poslijednje glagoljaške liturgijske knjige prije reforme koju je proveo Tridentski sabor, nakon kojega su glagoljaški priručnici samo prijevod knjiga rimskoga obreda, bez specifičnosti koje prije toga na glagoljaškom području susrećemo. (Nakon Brozićeva izdanja nastupa također promjena u pogledu jezika liturgijskih knjiga, jer već Levakovićevim izdanjima počinje rusifikacija liturgijskih tekstova.)

Sačuvani ritualni tekstovi mogu se na različite načine klasificirati. Prema liturgijskoj uporabi jedni služe za dijeljenje sakramenata (krštenje, ženidba, ispovijed, bolesničko pomazanje), a drugi su sakramentali (preporuka duše na samrti, sprovod, različiti blagoslovi prirodnih plodova itd.). Neki su obredi namijenjeni pojedinim redovničkim zajednicama, benediktinskim i franjevačkim (molitve prije i poslije ručka i večere prema razdobljima crkvene godine, molitve prigodom redovničkog oblačenja i polaganja zavjeta), a većina ritualnih tekstova namijenjena je općoj crkvenoj upotrebi.

U ovoj radnji nešto više mjesta posvećeno je podrijetlu ritualnih tekstova. Naime, neki su naši tekstovi naslijeđeni iz prvih stoljeća slavenske pismenosti; neke

od molitava koje su ušle u glagoljaški ritual nalazimo zabilježene već u staroslaven-
skom *Euhologiju sinajskom* (molitve prigodom prvog striženja kose, blagoslov
nove kuće, blagoslov jela na Uskrs). Ovi tekstovi odražavaju vezu hrvatskoglagoljske
pismenosti s ćirilometodskim razdobljem. Drugi tekstovi potječu iz zapadnih,
latinskih izvora i prevedeni su kod nas. Oni su dokaz otvorenosti hrvatskoga glago-
ljaštva prema Zapadu, ujedno dokaz da su glagoljaši nastojali ići u korak s vremenom
i nisu dopuštali da u svom liturgijskom repertoaru zaostanu za susjednim
svećenstvom koje se služi latinskim liturgijskim jezikom. Iz tih prijevoda ujedno
zaključujemo da su glagoljaši, bar pojedini među njima, poznavali latinski jezik
s kojega su prevodili i crkvenoslavenski jezik na koji su prevodili potrebne liturgijske
tekstove.

U vezi s podrijetlom zapadnih tekstova u glagoljaškom ritualu značajno je i
vrijeme kad su ti tekstovi k nama došli. Istina, to se vrijeme ne može s posvemaš-
njom sigurnošću utvrditi jer u većini slučajeva nije utvrđeno ni vrijeme nastanka
njihova latinskog izvornika. Ipak, za malo koji bi se tekst moglo reći da je ušao u
slavensku liturgiju rimskog obreda već u Moravskoj. Većina je tekstova i u latinske
liturgijske knjige ušla znatno kasnije, u XII. i XIII. st. Za povijest prijevoda to je
važno. Ako su to mlađi liturgijski tekstovi, na hrvatskom području prevodili su ih
hrvatski glagoljaši. Stoga možemo govoriti o prevodilačkoj djelatnosti, a ne samo
o prepisivačkoj, pa ako u tim tekstovima možemo utvrditi postojanje crkveno-
slavenske jezične norme, otpada polemika o nesposobnosti i neukosti glagoljaša.
Premda u svim pitanjima o podrijetlu ritualnih tekstova nemamo odgovora koji bi
nas posve zadovoljili te su potrebna i dalja istraživanja, u dovoljnom broju sluča-
jeva imamo dokaze da je pretežno riječ o tekstovima koji su morali biti kod nas
prevedeni.

Ritualni su tekstovi najvećim dijelom sačuvani u većim liturgijskim knjigama,
redovito misalima, među drugim liturgijskim tekstovima ili nakon njih, na samom
kraju kodeksa. Budući da mi nije moguće na ovome mjestu iscrpno obraditi svu
ritualnu građu, pokušao sam utvrditi glavne tipove pojedinih tekstova, a zatim na
osnovi dobivenih podataka upotpuniti naše dosadašnje spoznaje o odnosima među
misalima. Dobiveni rezultati nisu, na žalost, bez ostatka, pa će i za rasprostranje-
nost i razvoj pojedinih redakcija tekstova biti potrebno i dalje istraživanje. U ovom
razgraničavanju među misalima posebnu sam pažnju posvetio tekstovima koje
smatram starijima u hrvatskoglagoljskim misalima.

Bibliografija ritualnih tekstova koju navodim ujedno je i popis izvora za
ovu radnju, pa se izvori ne navode posebno. U popis literature na kraju radnje
unio sam samo radove koji se spominju u radnji i koji su tako stvarno utjecali
na razradu problematike glagoljaškog rituala.

Na ritualne glagoljaške tekstove prvi je upozorio određenije u uvodnom dijelu svoje *Čitanke staroslovenskog jezika* (Prag 1864) Ivan Berčić, a zatim je u svojoj radnji *Njoliko staroslovenskih i hrvatskih knjiga što pisanih, što tiskanih glagoljicom kojim se u skorašnje doba u trag ušlo* (Rad JAZU 59, Zagreb 1881, str. 158–186) iznio i prve bibliografske podatke o ritualnim tekstovima. U sastav i podrijetlo pojedinih tekstova nije ulazio.

Podrobnije je o glagoljaškom ritualu progovorio Vatroslav Jagić u studiji o *Hrvojevu misalu* (*Missale Hervoiae ducis Spalatensis*. Recensuerunt V. Jagić, L. Thallóczy, F. Wickhoff, Vindobonae 1891). Nešto opširnije govori o blagoslovu mlijeka i janjeta na Uskrs (str. 12–15): donosi potpun glagoljski tekst iz *Hrvojeva misala*, upozorava na razlike u *Novakovu misalu*, donosi također potpun staroslavenski tekst prema *Euhologiju sinajskom* i grčki izvornik prema Goarovu izdanju (*Euchologion seu rituale Graecorum*, Venetiis 1730). Blagoslov sira i jaja samo spominje (str. 15) budući da ne nalazi izvornika u *Euhologiju sinajskom* ni u grčkim izvorima. Kasnije u poglavlju *Quaedam peculiaris nostri codicis* (str. 35s) na sličan način govori o molitvama prigodom prvog striženja kose. Od drugih ritualnih tekstova više se zadržava samo na obredu vjenčanja uspoređujući ga s tekstem u *Novakovu misalu* i u *Prvotisku misala* iz 1483. (str. 45–51), na blagoslovu soli i zobi (str. 51–60) i blagoslovu vina (str. 60–64). Budući da ne pronalazi latinskog ni grčkog izvornika, sam prevodi tekstove na latinski. U Jagićevu duljem zadržavanju na tekstovima koji imaju staroslavensku podlogu i kojima je poznat grčki izvornik otkrivamo i Jagićev stav prema tim tekstovima: za njega je u prvom redu važno ono što je dokaz starine.

Nakon Jagića dugo vremena nitko se nije temeljitije zanimao za ritualne tekstove. Josip Vajs u uvodnom dijelu studije o *I. vrbničkom brevijaru* (*Nejstarší breviář chrvatskohlaholský*, v Praze 1910) u bibliografskom opisu pojedinih brevijara upozorava na ritualne tekstove. Opisujući pariški Code Sl. 11 (str. XXXVI–XXXVII) nakon opisa brevijarskog i misalskog dijela kodeksa navodi i podroban bibliografski opis ovoga razmjerno vrlo opširnog rituala, a zatim upozorava i na različit predložak (latinski ili grčki) pojedinih obrednih tekstova, ističući posebno tekstove istočnoga podrijetla. Prema njegovim riječima, obred prvog striženja kose *jest tentýž jako v jiných kodexech chrvatsko-hlaholských*, a molitva prigodom blagoslova kuće *jest něco dosud neznámého* (ib.). Naglašava da je istu molitvu pronašao samo u *Klimantovićeveu zborniku* (206b–207a). Glagoljski se tekst slaže s *Euhologijem sinajskim*, a za njega je grčki predložak našao još prof. Geitler (u Goarovu izdanju, str. 484). Premda to ne spominje izričito, Vajs neizravno upozorava na isprepletenost utjecaja u oblikovanju glagoljaškog rituala. U samom bibliografskom opisu ne govori doduše da se blagoslov kuće sastoji od triju molitava (ne navodi, naime, nikakvu podjelu); kasnije kaže da je tekst naveden pod 5c

preveden s latinskoga, a tekst 5a–b s grčkoga. Vajs još spominje ritualne tekstove u tiskanim brevijarima, Brozićeve (str. LVI) i Baromićeve (str. XCVIII–XCIX). Vajsove tvrdnje nisu doduše posve točne (npr. o molitvama prigodom prvog striženja kose), ali pokazuju kako je već u tom susretu s ritualnim tekstovima Vajs zapazio da je riječ o nečem što je posebno vrijedno zabilježiti, a njegov su primjer slijedili svi koji su poslije opisivali glagoljske kodekse.

Ivan Milčetić je u *Hrvatskoj glagoljskoj bibliografiji* (I. dio, Opisi rukopisa, Zagreb 1911, Starine 33) pošao putem koji je zacrtao Vajs. Opisujući pojedine misale i brevijare, premda razmjerno kratko jer je i knjigá pisana na brzinu, posebno je bilježio sve ritualne tekstove. Tako je postupao i opisujući fragmente. Izdvojio je čak posebno poglavlje u svojoj knjizi za rituale (str. 95–105). Građa koju tu navodi mogla se s jednakim pravom, bar jedan njezin dio, smjestiti u Bibliografiji i u koje drugo poglavlje, jer opisuje npr. *Klimantovićev obrednik* (str. 95–100) koji je opravdanije nazivati zbornikom. S pravom, međutim, odvojeno od drugih tekstova ovdje Milčetić opisuje dva manja fragmentarno sačuvana rituala. Prvi je već tada bio u posjedu Jugoslavenske akademije (sign. I a 60), a drugi je bio u Milčetićevoj knjižnici. Milčetić ga je poklonio prof. Ivšiću, a nakon Ivšićeve smrti otkupljen je za Nacionalnu i sveučilišnu biblioteku (danas ima signaturu: R 6/1968). Na str. 104–105 opisuje Milčetić rituale i fragmente rituala koji su bili poznati Berčiću i za koje pretpostavlja da se nalaze u Petrogradu. Te je rukopise Milčetić poslije posebno opisao (v. *Berčićeva zbirka glagoljskih rukopisa i stampanih knjiga u Lenjingradu*. Radovi Staroslavenskog instituta, knj. 2, Zagreb 1955, str. 93–128).

Na dva tiskana priručna rituala (*Ritual uz Meštriju od dobra umrtja*, Senj 1507. i *Knjižice krsta*, Rijeka 1531), ne ulazeći dublje u problematiku ritualnih tekstova – osim djelomično s obzirom na razliku u jeziku prema ostatku teksta u *Meštriji od dobra umrtja* – upozorio je P. Kolendić (*Ars bene moriendi u jednom glagoljskom izdanju*, Južni pregled 8, Skoplje 1933, str. 325–330, *Zadranin Šimun Kožičić i njegova štamparija na Reci*, Južni pregled 9, Skoplje 1934, str. 68, također: *Zadranin Šimun Kožičić i njegova štamparija na Reci*, odštampano iz *Magazina Sjeverne Dalmacije*, Split 1935).

Bibliografske je podatke o ritualnim tekstovima u misalima dao ponovno (nakon Milčetića) J. Vajs u *Najstarijem hrvatskoglagoljskom misalu* (Djela JAZU, knj. 38, Zagreb 1948). Samo u nekoliko slučajeva išao je Vajs dalje od bibliografskih podataka, pa kod njega nalazimo potpun tekst molitava prigodom prvog striženja kose (str. 10) iz *Ročkog misala*, s upozorenjem na staroslavenski tekst *Euhologija sinajskog* i na grčki izvornik. U obradi misala Vat. Illir. 4 nalazimo i tekst uskrsnog blagoslova janjeta ili mesa (dvije molitve, jedna grčkog podrijetla, druga zapadnog; za obje molitve tiskan je također izvornik).

Najtemeljitiše se dosad s nekoliko ritualnih tekstova pozabavila Marija Pantelić u dvije radnje: *Glagoljski kodeksi Bartola Krbavca* (Radovi Staroslavenskog instituta, knj. 5, Zagreb 1964, str. 5–98) i *Prvotisak glagoljskog misala iz 1483. prema misalu kneza Novaka* (Radovi Staroslavenskog instituta, knj. 6, Zagreb 1967, str. 5–108). U obradbi Bartolovih kodeksa dala je bibliografske podatke o svim ritualnim tekstovima, a više se kod *Berlinskog misala* zadržala na obredu vjenčanja (str. 21–22) i blagoslovu soli i zobi na sv. Stjepana (str. 22–24); kod *Ročkog misala* ponovno više govori o obredu vjenčanja (str. 32–33), blagoslovu grožđa (str. 33–34), blagoslovu vina (str. 32) i obredu prvog striženja kose (str. 32–39); kod *Ljubljanskog misala II C 162a/2* posebno obrađuje blagoslov voća na sv. Blaža (str. 46–47). U radnji donosi i tekst molitava (osim kod obreda vjenčanja), a u prilogu je tiskan u cijelosti obred blagoslova soli i zobi na sv. Stjepana (str. 92–95). U drugoj radnji analizira litanije svih svetih u obredu krštenja na Veliku subotu u *Novakovu misalu*.

Odnos Akademijinog rituala (I a 60) prema senjskom tiskanom izdanju i prema rukopisnom ritualu R 6/1968 obradila je A. Nazor (*Kulturnopovijesno značenje izdanja glagoljske tiskare u Senju g. 1494–1508*, Slovo 21, str. 415–422) i pokazala da su ta tri izdanja međusobno neovisna, premda imaju zajedničkih tekstova.

Samo bibliografske podatke o ritualnim tekstovima, s ponekom sažetom napomenom, dao je i Vjekoslav Štefanić u svojim opisima glagoljskih rukopisa (*Glagoljski rukopisi otoka Krka*, Zagreb 1960. i *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije I*, Zagreb 1969).

I drugi autori pri opisu pojedinih kodeksa redovito navode detaljnije negoli za ostali dio kodeksa podatke o ritualnim tekstovima (G. O. Svane, *Kopenhagenski glagoljski misal*, Slovo 15–16, str. 59–92; V. J. Gajdoš, *Medicejský glagoljský kódex*, Slavia 35, 1966, str. 35–56; M. Tadin, *Recueil glagolitique croate de 1375*, Revue des études slaves 31, 1954, str. 21–32).

Opseg i sadržaj glagoljaškog rituala

Obredni tekstovi u zapadnoj su Crkvi sakupljeni u zasebnim knjigama, pontifikalima i ritualima. U početku su se pojedini obredi što ih je obavljao biskup nalazili u sakramentarima, a onda je tijekom IX. i X. st. sastavljena i zasebna knjiga – pontifikal. Ono što je za biskupa pontifikal, za svećenika je ritual. Ritual kao zasebna knjiga nastaje u samostanima u XI. i XII. st. pod imenom *manuale* ili *liber manualis*, a kasnije se proširio i po župama. Postao je nužan svećenički priručnik za dijeljenje (administriranje) sakramenata i za obavljanje drugih obreda u

pastoralnoj službi. U kasnijim stoljećima ista se knjiga susreće pod različitim imenima, npr. *Obsequiale* ili *Liber sacerdotalis*. Takav *Liber sacerdotalis* što ga je prikupio Castellano i izdao 1523. dao je osnovne elemente za kasniji *Rituale Romanum*, koji je izdao papa Pavao V. 1614.¹

Na glagoljaškom području nije nam poznat nikakav pontifikal, a u liturgijskim glagoljaškim priručnicima nisu se sačuvali ni elementi od kojih bi se pontifikal mogao sastaviti (npr. obred podjeljivanja viših ili nižih redova, obred posvećenja ulja na Veliki četvrtak ili što slično). Razlog je jasan: staroslavenskim liturgijskim jezikom u Hrvatskoj služio se samo niži kler i pojedini samostani. Sam pak opseg i sadržaj glagoljaškog rituala (ritualnih tekstova kojima su se služili svećenici) bit će vidljiv već iz bibliografije ritualnih tekstova koju sam ovdje prikupio. Čini mi se da je o svemu potrebno i posebno nešto reći.

Kao što sam već spomenuo, zasebni priručnici ritualnih tekstova (dakle rituali u pravom smislu) u glagoljaškoj su tradiciji sačuvani samo iznimno. Danas su poznata dva rukopisna fragmentarno sačuvana rituala (u Arhivu Akademije, I a 60, i u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci, R 6/1968). Poznata su i dva tiskana izdanja: prvo uz knjižicu *Meštija od dobra umrtja* (Senj 1507–1508), a drugo pod naslovom *Knjižice krsta* (Rijeka 1531). Ipak, nijedan od ovih priručnih obrednika nema posebnih tekstova koji inače ne bi dolazili u rukopisnim misalima ili pak u tiskanim izdanjima liturgijskih knjiga.

Budući da je ritual većim dijelom sadržan u misalu, a samo u spomenuta četiri slučaja imamo posebne ritualne priručnike, teško je određenije odgovoriti na pitanje kad je nastao i kako je oblikovan glagoljaški ritual. Uzet u najstrožem smislu, s liturgističkoga gledišta, nikada i nije do kraja oblikovan, jer ni ono što je sačuvano u ritualnim priručnicima ni ono što je raspršeno po misalima ili zbornicima nije ujednačena cjelina. Uvjetno možemo ipak govoriti o ritualu, podrazumijevajući pod tim nazivom sve ritualne tekstove zajedno. O samoj pak povezanosti rituala s misalom, pogotovo na našem glagoljaškom području, bit će riječi na drugom mjestu. Ovdje je dovoljno spomenuti da je ritual morao postojati, bar u najoskudnijem obliku, od samog početka slavenskog bogoslužja, jer je jedan dio sačuvanih ritualnih tekstova svakako stariji od liturgijske reforme u XIII. st. To osobito vrijedi za tekstove naslijeđene iz staroslavenskog euhologija. A da su postojali zasebni rituali govori nam i činjenica što u misalima prilično rijetko dolaze neki tekstovi bez kojih je nemoguće zamisliti pastoralnu djelatnost (npr. obred krštenja), samo što su se takvi manji obrednici mogli lakše izgubiti.

¹ A. G. Martimort, *L'Eglise en prière. Introduction à la Liturgie*, Desclée, Paris 1961, 474–475.

Rast glagoljaškog rituala, unošenje novih tekstova, nije moguće do kraja pratiti, budući da su sačuvani kodeksi samo dio liturgijskog repertoara, pa se cjelokupna liturgijska građa, brevijarska, misalska i ritualna, može tek djelomično rekonstruirati. Ali i iz onoga što je sačuvano može se bar donekle pratiti razvoj rituala: u najstarijim kodeksima ritualnih je tekstova manje (npr. u misalu Vat. Illir. 4), a u mlađim ih je kodeksima više (npr. u *Ročkom misalu*). A vrlo rano počinje se zapažati i pročišćavanje tekstova, tj. izdvajanje onoga što se može izdvojiti iz rituala u strogom smislu i što je vezano uz kult pojedinih svetaca. Tako već u Code Sl. 11 imamo uz brevijar i misal pročišćeni ritual, tj. ritual bez prigodnih blagoslova na blagdane pojedinih svetaca (kako to često nalazimo u misalima), a takav je pročišćeni ritual Akademijin I a 60 i R 6/1968, a jednako je tako iz *Kožičićeva rituala* (Rijeka 1531) isključeno sve što može pripadati misalu. (Ritualu u Code Sl. 11 po izboru tekstova vrlo je sličan ritualni dio u *brevijaru Medicejske biblioteke* Plut. 1.10, u *Moskovskom brevijaru* i Vat. Illir. 6, dakle bez blagoslova koji ulaze u misal).

Pokušamo li svu ritualnu građu, bez obzira gdje se nalazila, nekako podijeliti, liturgijski će biti najopravdanija ovakva podjela:

1. sakramenti
2. sakramentali (blagoslovine)
3. redovnički običaji i obredi.

U samim kodeksima nije građa ovako podijeljena, ali ovakva podjela ima osnovu u upotrebi ritualnih tekstova. Tekstovi koji su vezani uz podjeljivanje sakramenta bar u svojim glavnim elementima bili su obavezni, sakramentali su prigodnoga karaktera i vezani su uz određene događaje ili blagdane, dok je redovnički ritual obvezatan samo u strogo određenoj redovničkoj zajednici. Ni ova se podjela ne može do kraja bez ostatka provesti, jer su pojedini sakramentali (blagoslovine) katkad uključeni u obred sakramenta, a katkad nisu (blagoslov krsne vode može biti uz obred krštenja, ali može i zasebno; blagoslov prstena ne treba poistovjetiti sa sklapanjem ženidbe). Ipak, podjela kakvu sam naveo omogućuje preglednost sadržaja rituala.

Sakramenti

U glagoljaškom su ritualu predviđeni tekstovi za sljedeće sakramente: 1. krštenje (zajedno s tzv. znamenovanjem i blagoslovom krsne vode), 2. vjenčanje, zajedno s misom i blagoslovom prstena, 3. pričest (u glagoljaškom ritualu posebno dolazi samo pričest bolesnika), 4. bolesničko pomazanje.

1. Krštenje kao obred u glagoljaškom ritualu javlja se razmjerno rijetko.

Razlog što se obred krštenja tako rijetko upisuje u veće kodekse (zajedno s blagoslovom krsne vode na Veliku subotu) možda je upravo u tome što su morali postojati manji priručni rituali, koji su se – zbog malog formata – lakše mogli i izgubiti. Za XIV. i XV. st. svakako je neobično da se u našim kodeksima čuva obred redovito naslovljen sa *Znamenati mladenac*, a odgovara nekadašnjoj praksi katekumenata, premda je namijenjen djeci, a sam obred krštenja smješten je na Veliku subotu, uz blagoslov krsne vode.²

2. Ženidba s blagoslovom prstena i blagoslovom bračne ložnice i po duljini teksta i po izboru molitava u našim je kodeksima vrlo neujednačena. U izražavanju pristanka na ženidbu, koji se nalazi na početku samog obreda vjenčanja, nalazimo dva načina oslovljavanja: *Vlasteline, ljubiši li siju gospodičnu... – Gospoe, ljubiši li sega vlastelina...?* (Berlinski, Newyorški, Illir. 8) ili pak: *Junače, ljubiši li siju dēvoiku sebē za ženu i za druga... – Dēvoiko, ljubiši li sega junaka...?* (*Ročki misal*), a drugi nemaju formule za oslovljavanje, već samo napomenu u rubrici da se ustanovi nisu li rodbina jedno drugome. Ipak, iz ovoga načina oslovljavanja ne treba previše zaključivati: većina misala krbavskog područja ima prvi način, premda znamo da nisu pisani za plemićke kapele. S obzirom na davanje prstena miješaju se dvije crkveno-pravne tradicije: u misalima zadarsko-krbavskog područja daje se prsten samo zaručnici, pa je i molitva oblikovana prema tom običaju; u istarskim misalima nalazimo germanski običaj da se blagoslivlju dva prstena (npr. u *Ročkom misalu*).³ Ali ni u tom kao ni u drugim pojedinostima obreda nema posvemašnje jedinstvenosti.

3. Pričest bolesnika uključena je bez ikakvih posebnosti u obred bolesničkog pomazanja (usp. npr. kod Klimantovića I, 217–218).

4. Bolesničko pomazanje ima u srednjovjekovnim rimskim ritualima tri obrasca koji se po svojoj strukturi znatno razlikuju. Hrvatskoglagoljski tekstovi pripadaju tipu koji se redovito smatra trećim, s jednostavnom deprekativnom formulom: *Per istam sanctam unctionem et suam piissimam misericordiam indulgeat tibi Dominus quidquid deliquisti...* Taj se tip pojavljuje krajem X. st., a u rimski je pontifikal uveden u XIII st. i proširen zaslugom franjevačke liturgijske reforme.⁴

² D. Kniewald, *Liturgika*, Zagreb 1937, 193.

³ M. Pantelić, *Glagoljski kodeksi Bartola Krbavca*, Radovi Staroslavenskog instituta, knj. 5, Zagreb 1964, 33.

⁴ M. Righetti, *Storia liturgica*, IV. Editrice Ancora, Milano 1959, ed. 2., 342.

Sakramentali

Uz pojedine dane u crkvenoj godini i neke zgode u životu vjernika vezani su obredi s predviđenim i propisanim molitvama. Tako se npr. na Svijećnicu (2. veljače) blagoslivlju svijeće, a na Cvijetnu nedjelju grane maslina ili palma; ti su blagoslovi sastavni dio liturgije toga dana i po svojoj naravi pripadaju u misal, a ne u ritual. Ima, međutim, različitih blagoslova koji su prepušteni volji svećenika i željama i običajima vjernika. I takve blagoslove katkada nalazimo odmah uz tekst liturgije dana za koji su predviđene ili se pak nalaze na kraju misala. Većina je blagoslova, a u nekim misalima svi, smještena na kraj kodeksa, a tu su redovito molitve i obredi određeni za nepredviđene i neželjene događaje, npr. bolest i smrt.

U našim je kodeksima najčešći obični (*mali*) blagoslov vode u nedjelju (gdjegdje u subotu). Rjeđi je blagoslov vode na Bogojavljenje (*benedictio maior*), a isto vrijedi za već spomenuti blagoslov (krsne) vode na Veliku subotu. Uz običaj da se u uskrsnoj noći krste stariji, a kasnije i djeca (tako predviđaju rubrike i u glagoljskim misalima), povezan je blagoslov jela na uskrsnoj misi, a ta su jela (mlijeko, med i dr.) bila namijenjena novokrštenicima (odatle ulazna antifona na misi Uskrsnog ponedjeljka: *Vb vede vi Gospodь vb zemlju tekuću mlěkomь i medomь*, Izl 13,5). Kasnije je taj blagoslov protegnut i na druga jela, osobito na plodove zemlje koji sazrijevaju već u proljeće i takav je blagoslov sačuvan do danas.

Blagoslov kose prigodom prvog šišanja također je u vezi s obredom krštenja. Molitve za taj blagoslov sačuvane su u šest glagoljskih kodeksa. Međutim, taj je blagoslov na Zapadu vrlo rano izgubio liturgijsko značenje – bio je dapače zabranjen kao praznovjeran, a sačuvan je u nekim našim krajevima u narodu kao običaj šišanoga kumstva.⁵

Molitve za blagoslov kuće rijetke su u glagoljskim kodeksima. Neće nas iznenaditi što su isti molitveni obrasci upotrijebljeni kod Klimantovića za blagoslov kuće i za blagoslov nove lađe. U vezi s blagoslovom kuća možda je i blagoslov zlata, tamjana i smirne, koji dolazi samo u tiskanom misalu iz 1494. (Nema, međutim, u našim kodeksima posebnog obrasca za blagoslov kuća kakav se obavlja u nekim krajevima o Božiću, a u drugima o Bogojavljenju.)

Od blagoslova ljudske ili stočne hrane poznati su u našim kodeksima sljedeći blagoslovi: blagoslov soli i zobi na sv. Stjepana, blagoslov vina na sv. Ivana, blagoslov jabuka na sv. Blaža, blagoslov grožđa na sv. Siksta ili sv. Agapita, blagoslov sočiva na sv. Barbaru; samo jednom dolazi (u *Ročkom misalu*) svagdanji blagoslov vina i (naknadno zabilježeni) blagoslov kruha; blagoslov kruha na sv. Blaža ima samo Klimantović (zbornik I. i II.).

⁵ M. Pantelić, n. dj., 39.

Za posljednje trenutke u ljudskom životu, osim sakramenata umirućih, predviđeni su i obredi preporuke duše, koji se sastoje od niza molitava s posebnim litanijama. Molitve preporuke duše kao i sprovedni obredi u svim su slučajevima jednaki. Doslovan su prijevod latinskih poznatih tekstova koji su najvećim dijelom ušli i u kasnije rituale. (Jedino Klimantović u svojem zborniku uz sprovedne molitve dodaje i oficij za mrtve s misom, što u drugim kodeksima ne nalazimo.)

Specifičnost glagoljaškog rituala sastoji se u blagoslovima ljudske i stočne hrane, a u ostalim sakramentalima imaju tekstove koji su, možda tek s ponekom izmjenom, ušli i u tridentski ritual i tako se održali sve do nedavne reforme rituala nakon II. vatikanskog koncila.

Redovnički obredi

Od redovničkih zajednica staroslavenskim su se liturgijskim jezikom služili kod nas benediktinci, pavlini i franjevački trećoreci. Pojedini misali i brevijari, neki više, a neki manje, odražavaju također liturgijski utjecaj pojedinih redova, ali nikada ne pripadaju isključivo po svom liturgijskom sastavu jednom redu. Tako je, na primjer, najbogatiji franjevačkim sanktoremima u svom sadržaju *II. novljan-ski brevijar*, premda je iz bilježaka u njemu jasno da je pisan za pavline. Premda je i inače poznato nekoliko kodeksa i fragmenata koji su pripadali pavlinima, nisu nam pozanti pavlinski ritualni tekstovi pisani glagoljicom.⁶ Poznati pak *Pavlinski zbornik* ili *Pavlinska pjesmarica* iz 1644. ima dio pod naslovom *Manipulus benedictionum*, ali nema specifičnih pavlinskih tekstova, a ni inače latinski tekst ovih blagoslova ne odgovara tekstovima glagoljaške tradicije, premda je vjerojatno da je zbornik nastao u Istri.⁷

Od ritualnih tekstova koji su pripadali benediktincima i koji su nastali u benediktinskoj sredini sačuvana su dva teksta uz benediktinsku Regulu (kraj XIV. st.). Prvi je obred na redovničkom kapitolu, počinje bez naslova: *Egda bratiè reda svetago Benedikta shodet se na kapitulb...* Drugi tekst sadržava molitve prigodom stupanja u benediktinski red (*Stavlenie novih' mnih'*). Drugih specifično redovničkih obreda koji bi pripadali benediktinskom redu nema, možda i zato što su benediktinci upotrebljavali i latinski liturgijski jezik. Ne treba, međutim, zaboraviti da su drugi obredi dobili crkvenoslavensko ruho upravo u benediktinskim samostanima, o čemu će poslije biti riječi.

⁶ J. Tandarić, Franjevački elemenat u hrvatskoglagoljskim liturgijskim knjigama, Kačić IX, Split 1977, 152.

⁷ D. Kniewald, Pavlinski obredni priručnik iz g. 1644. P. o. iz „Katoličkog lista” 1940, br. 14 i 15.

Redovničkih običaja i obreda kojima su se služili franjevački trećoreci ima brojčano znatno više, budući da su se oni u liturgiji služili isključivo staroslavenskim jezikom. Tako *Ivančićev zbornik* i Klimantovićeve zbornici imaju molitve za blagoslov stola prema liturgijskoj godini. A *Klimantovićeve zbornici I. i III.* imaju i obrede redovničkog oblačenja i zavjetovanja, uz druge obredne tekstove. Obredi redovničkog oblačenja i zavjetovanja u obliku kakav je u Klimantovića prepisivali su se i dalje nakon Tridentskog sabora, budući da nisu ulazili u *Rimski obrednik*. Najbolji prijepis *Klimantovićeve zbornika I.* napravio je mladi Klimantovićev redovnički subrat fra Šimun Glavić, a poslije Glavića fra Andrija Čučković, fra Petar Milutinić i dr.⁸ Prve prijevode ovih obrednih tekstova priredio je vjerojatno sam fra Šimun Klimantović na kraju XV. i na početku XVI. st.

Bibliografija ritualnih tekstova

Govoreći o dosadašnjim istraživanjima glagoljskih ritualnih tekstova, upozorio sam na to da autori u opisima glagoljskih kodeksa posebno navode bibliografske podatke o ritualnim tekstovima. U ovoj radnji želim na jednom mjestu prikupiti sve bibliografske podatke već i stoga što ima tekstova koji uopće nisu dosada zabilježeni. Radi preglednosti dijelim kodekse u kojima se ritualni tekstovi nalaze u dvije veće skupine. U prvoj (I) su liturgijske knjige, a u drugoj zbornici (dakle, pretežno neliturgijska djela) i izdanja Kožičičeve tiskare na Rijeci. Prva skupina ima tri podskupine: a) rukopisni misali, b) rukopisni brevijari, brevijari–ritualni–misali i rituali, c) tiskani misali, brevijari–ritualni–misali i ritual uz *Meštriju od dobra umrtja*. U misalima (a) sadržan je tipičan glagoljaški ritual 13–15. st. U brevijarima, a zatim u brevijarima–ritualima–misalima i ritualima (b) ritualni su tekstovi svedeni na manji broj obrazaca (redovito obredi koji se odnose na skrb za bolesne i umiruće sa sprovednim obredima, a katkad i krštenje). Posebno izdvajamo tiskane liturgijske knjige (c), izuzev djela Kožičičeve tiskare. U tiskanim je djelima ponovljena doduše ista građa kao i u rukopisnim kodeksima, i sakramenti i sakramentali, ali ih izdvajamo u posebnu podskupinu i stoga što su tiskani, ali i zato što u isto vrijeme kad se u tiskanim djelima nastavlja tradicija glagoljaških ritualnih obrazaca 13–15. st., na glagoljaško područje počinje prodirati nova ritualna građa, sabrana ovdje u skupini II. U toj novoj građi – sadržanoj uz neliturgijske tekstove u zborni-

⁸ Vj. Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*, II, Zagreb 1970, 35–39; I. Milčetić, *Berčićeva zbirka glagoljskih rukopisa i štampanih knjiga u Lenjingradu*, *Radovi Staroslavenskog instituta*, knj. 2, Zagreb 1955, 100–105.

cima (a) – ima doduše dio obrazaca koji su već ranije poznati, ali i znatan broj novih, dotada nepoznatih tekstova. Tu su također redovnički običaji i obredi, manje prošireni negoli npr. blagoslovine liturgijskih kodeksa. Ritualni pak tekstovi Kožičićevih izdanja (b), u *Misalu hrvackom, Knjižicama krsta* i zaklinjanje oblaka u *Oficiju rimskom*, sasvim se izdvajaju iz ranije tradicije i po izboru obrazaca i po svojoj redakciji (u *Misalu* su obrasci kojih prije uopće nema, a u *Knjižicama krsta* uvodi se nova redakcija liturgijskih obrazaca, koje je najvjerojatnije preveo sam Kožičić). Na bibliografiju nadovezuje se analitički pregled hrvatskologoljskih ritualnih tekstova te se bibliografija i pregled međusobno dopunjavaju i svaki na svoj način daju uvid u ritualnu hrvatskologoljsku građu.

Naslovi pojedinih ritualnih obrazaca u kodeksima veoma su različiti, često su dani opisno kao rubrika koja uvodi u sakralni tekst. Tako npr. u Code Sl. 11: *Egda znamenati otroče narekuty ime emu* (174v). Jednostavniji su npr. naslovi: *Čin blagosloviti vodu na Kršćenie gospodne* (*Novakov misal*, 260r) ili *Znamenati vodu vsaku nedělju* (isto, 263v), *Molitva blagosloviti sir' i êê na pasku*, *Molitav znamenati agnac' ili mesa* (*Bribirski misal*, 30v). U pojedinim slučajevima obred se naziva *čin*; tako npr. *Čin mazati nemoćnika olêem svetimb*, *Čin prêporučiti dušu* (Oxf 172, 397v i 399v) ili: *Čin dati nemoćniku mazь olêemь svetimb*, *Čin naporučiti dušu človêku* (Code Sl. 11, 185r i 187r). Stoga u bibliografiji i u pregledu tekstova donosim nazive pojedinih obreda u hrvatskom prijevodu, s oznakom lista na kojem počinje tekst obreda. Uz naziv kodeksa navodim kraticu koju upotrebljavam u pregledu tekstova.

O navođenju treba spomenuti još neke pojedinosti. Obred znamenovanja djece i obred krštenja dolaze jedan za drugim; obred krštenja (redovito se kaže da se obavlja na Veliku subotu) ima katkad vlastitu uvodnu rubriku ili naslov, ali dolazi i bez njega. Stoga ta dva obreda navodim kao jednu jedinicu. Isto vrijedi i za preporuku duše i sprovod budući da se sprovod najčešće neposredno nadovezuje na molitve preporuke duše na samrti. U bibliografiji navodim svaku za sebe molitve blagoslova jelâ na Uskrs (o strukturi tih molitava bit će riječi kasnije u poglavlju o ritualnim tekstovima u misalima!). Budući da bi moglo doći u analitičkom pregledu do udvostručenja i nesporazuma kod navođenja tih molitava (djelomično su iste, a djelomično različite), u pregledu (!) navodim ih kao jednu jedinicu: blagoslov jelâ na Uskrs. O kojim je pak molitvama riječ lako je pronaći u bibliografiji tekstova.

Literatura o hrvatskologoljskim ritualnim tekstovima prilično je oskudna, a već je navedena u poglavlju o dosadašnjim istraživanjima rituala. Ipak ispod svakog popisa ritualnih tekstova prema kodeksima navodim i podatke o literaturi. Podaci se ne odnose na samo djelo u kojem se tekstovi nalaze, nego na same ritualne tekstove ako je negdje o njima bilo govora, pa i u najoskudnijem obliku, tj. ako se navodi bar bibliografski podatak. Literaturu navodim skraćeno: autor, godina

izdanja djela, stranice na kojima je o tekstu riječ. Na koja se pak djela takav podatak odnosi vidi se iz ovog popisa literature:

- Birkfellner, 1975. — Birkfellner, G., *Glagolitische und kyrillische Handschriften in Oesterreich*, Verlag der Oesterreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1975.
- Blažeković, 1953. — Blažeković, T., *Fluminensia Croatica*, Bibliografija knjiga, časopisa i novina izdanih na hrvatskom ili srpskom jeziku na Rijeci, Zagreb, JAZU, 1953.
- Gajdoš, 1966. — Gajdoš, V.J., *Medicejský glagoljský kódex*, *Slavia* 35/1966.
- Hercigonja, 1975. — Hercigonja, E., *Povijest hrvatske književnosti*, knj. 2, *Srednjovjekovna književnost*. Zagreb, Liber — Mladost, 1975.
- Hrvojev misal, 1973. — *Missale Hervoiae ducis Spalatensis Croatico-glagoliticum. Transcriptio et commentarium*. Ed. curaverunt B. Grabar, A. Nazor, M. Pantelić sub redactione Vj. Štefanić, Zagreb, Ljubljana, Graz 1973, *Mladinska knjiga — Ljubljana, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt — Graz*.
- Jagić, 1891. — Jagić, V., *Missale Hervoiae ducis Spalatensis*, Vindobonae 1891.
- Kolendić, 1933. — Kolendić, P., „*Ars bene moriendi*” u jednom glagoljskom izdanju, *Južni pregled* 8, Skoplje 1933.
- Kolendić, 1935. — Kolendić, P., *Zadranin Šimun Kožičić i njegova štamparija na Reci*, otštampano iz „*Magazina Sjeverne Dalmacije 1935*”, Split 1935.
- Milčetić, 1911. — Milčetić, I., *Hrvatska glagoljska bibliografija*, I. dio — opisi rukopisa, *Starine* 33, Zagreb 1911.
- Milčetić, 1955. — Milčetić, I., *Berčićeva zbirka glagoljskih rukopisa i štampanih knjiga u Lenjingradu*, *Radovi Staroslavenskog instituta*, knj. 2, Zagreb 1955.
- Nazor, 1971. — Nazor, A., *Kulturnopovijesno značenje izdanja glagoljske tiskare u Senju g. 1494–1508*, *Slovo* 21, Zagreb 1971.
- Pantelić, 1964. — Pantelić, M., *Glagoljski kodeksi Bartola Krbavca*, *Radovi Staroslavenskog instituta*, knj. 5, Zagreb 1964.
- Pantelić, 1967. — Pantelić, M., *Prvotisak glagoljskog misala iz 1483. prema misalu kneza Novaka iz 1368*, *Radovi Staroslavenskog instituta*, knj. 6, Zagreb 1967.
- Svane, 1965. — Svane, G.O., *Kopenhagenski glagoljski misal*, *Slovo* 15–16, Zagreb 1965.

- Štefanić, 1960. — Štefanić, Vj., Glagoljski rukopisi otoka Krka, Djela JAZU, knj. 51, Zagreb 1960.
- Štefanić, 1969. — Štefanić, Vj., Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije I, Zagreb 1969.
- Štefanić, 1970. — Štefanić, Vj., Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije II, Zagreb 1970.
- Tadin, 1953. — Tadin, M., Glagolitic Manuscripts in the Bodleian Library, Oxford, Oxford Slavonic Papers, Vol. IV, 1953.
- Tadin, 1954. — Tadin, M., Recueil glagolitique croate de 1375, Revue des études slaves 31, 1954.
- Vajs, 1910. — Vajs, J., Nejstarši breviář hrvatsko-hlaholský (Prvý breviář vrbnický), v Praze 1910.
- Vajs, 1948. — Vajs, J., Najstariji hrvatskoglagoljski misal (s bibliografskim opisima svih hrvatskoglagoljskih misala), Djela JAZU, knj. 38, Zagreb 1948.

I. Ritualni tekstovi u liturgijskim knjigama

a) rukopisni misali

1. Ročki misal (Roč)

(Nacionalna biblioteka u Beču, Cod. Slav. 4)

Blagoslov sira i jaja na Uskrs, 93r

Blagoslov janjeta ili mesa na Uskrs, 93r

Opća molitva za blagoslov jela na Uskrs, 93r

Molitve prigodom prvog striženja kose, 222r

Blagoslov soli i vode svake nedjelje, 222v

Blagoslov prstena, 223r

Blagoslov soli i zobi na sv. Stjepana, 224v

Blagoslov vina na sv. Ivana, 226r

Blagoslov vode na Bogojavljenje, 227r

Blagoslov voća na sv. Blaža, 229v

Blagoslov sočiva na sv. Barbaru, 230r

Blagoslov grožđa na sv. Siksta, 230r

Blagoslov kruha, 231v

Literatura: Milčetić, 1911, 28; Vajs, 1948, 10–11; Pantelić, 1964, 32–39;

Birkfellner, 1975, 53–54.

2. Novakov misal (Nov)

(Nacionalna biblioteka u Beču, Cod. slav. 8)

Blagoslov mlijeka na Uskrs, 90v

Blagoslov janjeta, 90v

Blagoslov sira i jaja na Uskrs, 90v

Znamenovanje djece; krštenje na Veliku subotu, 256r

Blagoslov vode na Bogojavljenje, 260r

Blagoslov soli i vode svake nedjelje, 263v

Blagoslov sočiva na sv. Barbaru, 264v

Blagoslov soli i zobi na sv. Stjepana, 264v

Blagoslov vina na sv. Ivana, 266r

Blagoslov prstena, 267r

Literatura: Vajs, 1948, 13–14; Pantelić, 1967, 29–36; Birkfellner, 1975, 50–51

3. Ljubljanski misal C 164 a/2 (Lj 164)

Molitve prigodom prvog striženja kose, 185v

Blagoslov grožđa na sv. Siksta, 186r

Blagoslov soli i zobi na sv. Stjepana, 186r

Blagoslov vina na sv. Ivana, 187v

Blagoslov vode na Bogojavljenje, 188v

Blagoslov soli i vode svake nedjelje, 191r

Blagoslov prstena, 192v

Literatura: Milčetić, 1911, 20; Vajs, 1948, 48

4. Ljubljanski misal (Beramski) C 162 a/2 (Lj 162)

Blagoslov soli i vode svake nedjelje, 134r

Blagoslov sočiva na sv. Barbaru, 138v

Blagoslov vode na Bogojavljenje, 235r

Blagoslov soli i zobi na sv. Stjepana, 238r

Blagoslov voća na sv. Blaža, 240v

Molitve prigodom prvog striženja kose, 241r

Blagoslov prstena, 241r

Znamenovanje djece; krštenje na Veliku subotu, 242r

Literatura: Milčetić, 1911, 24; Vajs, 1948, 19–20; Pantelić, 1964, 44–47

5. Novljanski misal (Nvlj)

(Župni ured u Novom)

Blagoslov mlijeka na Uskrs, 65r

Blagoslov janjeta, 65r

Blagoslov sira, 65r

Blagoslov soli i zobi na sv. Stjepana, 186r

Blagoslov vina na sv. Ivana, 188r

Literatura: Milčetić, 1911, 10; Vajs, 1948, 22

6. Bribirski misal (Brib)

(Arhiv JAZU, III b 3)

Blagoslov soli i vode svake nedjelje, 29v

Blagoslov sira i jaja na Uskrs, 30v

Blagoslov janjeta ili mesa, 30v

Literatura: Štefanić, 1969, 72

7. Vatikanski misal Illir. 4 (Vat₄)

Blagoslov soli i vode svake nedjelje, 110v

Blagoslov sira i jaja na Uskrs, 112v

Blagoslov janjeta ili mesa na Uskrs, 112v

Blagoslov sočiva na sv. Barbaru, 226v

Blagoslov vina na sv. Ivana, 226v

Misa za blagoslov prstena i blagoslov prstena, 258r

Literatura: Vajs, 1948, 77–79

8. Vatikanski misal Illir. 8 (Vat₈)

Blagoslov soli i vode svake nedjelje, 189r

Blagoslov soli i zobi na sv. Stjepana, 190r

Blagoslov vina na sv. Ivana, 192r

Blagoslov vode na Bogojavljenje, 193r

Blagoslov janjeta, sira i jaja na Uskrs, 196r

Blagoslov prstena, 196v

Literatura: Vajs, 1948, 25

9. I. vrbnički misal (1 Vrb)

Blagoslov voća na sv. Blaža, 209r

Blagoslov vode na Bogojavljenje, 250v

Blagoslov vode svake nedjelje, 253r

Blagoslov prstena, 254r

Blagoslov vina na sv. Ivana (nepotpun), 255r

Literatura: Vajs, 1948, 30; Štefanić, 1960, 347

10. II. vrbnički misal (2 Vrb)

Blagoslov prstena s misom, 269v

Molitve prigodom prvog striženja kose, 271v

Blagoslov kuće, 272r

Blagoslov vode na Bogojavljenje, 272v

Blagoslov vode svake nedjelje, 274v

Blagoslov sira i jaja na Uskrs, 276r

Blagoslov janjeta ili mesa, 276r

Blagoslov sočiva na sv. Barbaru, 276v

Blagoslov soli i zobi na sv. Stjepana, 277r

Blagoslov vina na sv. Ivana, 279v

Blagoslov jabuka na sv. Blaža, 280v

Blagoslov grožđa na sv. Agapita, 281v

Literatura: Vajs, 1948, 31–32; Štefanić, 1960, 352

11. Oxfordski misal MS Can. lit. 373 (Oxf 373)

Blagoslov soli i zobi na sv. Stjepana, 173r

Blagoslov vina na sv. Ivana, 174r

Blagoslov vode na Bogojavljenje, 174r

Blagoslov vode svake nedjelje, 176v

Literatura: Vajs, 1948, 15; Tadin, 1953, 158

12. Oxfordski misal MS Can. lit. 349 (Oxf 349)

Blagoslov soli i zobi na sv. Stjepana, 10r

Blagoslov vina na sv. Ivana, 12v

Literatura: Tadin, 1953, 157

13. Misal MR 180 (MR 180)

Blagoslov vode svake nedjelje, 57r

Blagoslov prstena s misom, 58r

Blagoslov kuće ili lađe, 60v

Molitve prigodom prvog striženja kose, 60v

Literatura: Vajs, 1948, 36

14. Hrvojev misal (Hrv)

(Carigrad, Topkapi Sarayi Müzesi)

Blagoslov mlijeka na Uskrs, 99r

Blagoslov janjeta ili mesa, 99r

Blagoslov sira na Uskrs, 99r

Blagoslov soli i zobi na sv. Stjepana, 227r

Blagoslov vina na sv. Ivana, 229r

Blagoslov vode na Bogojavljenje, 230r

Molitve prigodom prvog striženja kose, 232v

Blagoslov soli i vode svake nedjelje, 233r

Znamenovanje djece; krštenje na Veliku subotu, 234r

Blagoslov prstena s misom, 239r

Literatura: Jagić, 1891, 12–15, 35–64 (passim); Milčetić, 1911, 34; Vajs, 1948, 38; Hrvojev misal, 1973, 493

15. Berlinski misal (Berl)

(Berlin, Državna biblioteka, Ms. Ham. 444)

Blagoslov prstena s misom, 210r

Blagoslov soli i zobi na sv. Stjepana, 211r

Blagoslov vina na sv. Ivana, 213r

Blagoslov vode na Bogojavljenje, 213v

Blagoslov mlijeka, janjeta i mesa, sira i jaja na Uskrs, 216v

Blagoslov vode svake subote, 217r

Literatura: Pantelić, 1964, 21–24

16. Kopenhagenski misal (Kph)

(Kraljevska biblioteka, Ny kongelig Samling, 41 b)

Znamenovanje djece; krštenje na Veliku subotu, 103v

Blagoslov sira i jaja na Uskrs, 108v

Blagoslov janjeta ili mesa, 108v

Opća molitva za blagoslov jelâ na Uskrs, 109r

Blagoslov voća na sv. Blaža, 220r

Blagoslov grožđa na sv. Siksta, 245v

Blagoslov vode svake nedjelje, 261r

Blagoslov soli i zobi na sv. Stjepana, 261r

Blagoslov vina na sv. Ivana, 264r

Literatura: Svane, 1965, 86–90

17. Newyorški misal (NY)

(Morgan Library M 931)

Blagoslov vode na Bogojavljenje, 275r

Blagoslov vode svake subote, 278v

Blagoslov soli i zobi na sv. Stjepana, 279v

Blagoslov vina na sv. Ivana, 282r

Blagoslov jelâ na Uskrs, 283v

Blagoslov janjeta i sira, 284r

Blagoslov prstena s misom, 284r

Znamenovanje djece (nepotpuno), 292v

Literatura: —

18. Počinini odlomci misala (Poč)

(JAZU, Fragm. glag. 106)

Dio obreda krštenja (znamenovanja), 10r

Literatura: Štefanić, 1969, 60

b) brevijari, brevijari-rituali-misali i rituali

1. Medicejski brevijar (Med)

(Medicejsko-Laurenzijanska biblioteka u Firenzi, sign. Plut. 1.10)

Pričest bolesnika, 111r

Bolesničko pomazanje, 111v

Preporuka duše na samrti sa sprovodom, 113r

Znamenovanje djece; krštenje na Veliku subotu, 118r

Literatura: Gajdoš, 1966, 36–56

2. Vatikanski brevijar Illir. 5–6, II dio (Vat₆)

Pričest bolesnika, 71r

Bolesničko pomazanje, 71v

Preporuka duše na samrti sa sprovodom, 72v

Literatura: Vajs, 1910, XLVIII–XLIX

3. Moskovski brevijar, II dio (Mosk)

Pričest bolesnika i bolesničko pomazanje, 91r

Preporuka duše na samrti sa sprovodom, 94r

Literatura: –

4. Brevijar-misal-ritual Kopitareve zbirke, sign. 22 (Kop)

Blagoslov soli i vode svake nedjelje, 131r

Znamenovanje djece; krštenje na Veliku subotu, 131v

Pričest bolesnika, 138v

Bolesničko pomazanje, 139r

Preporuka duše na samrti sa sprovodom, 141r

Literatura: Vajs, 1948, 43

5. Oxfordski brevijar-misal-ritual MS Can. lit. 172 (Oxf 172)

Blagoslov soli i vode svake nedjelje, 396r

Pričest bolesnika, 397r

Bolesničko pomazanje, 397v

Preporuka duše na samrti sa sprovodom, 399v

Blagoslov prstena, 406v

Literatura: Vajs, 1948, 40; Tadin, 1953, 156

6. Pariški brevijar–misal–ritual (Par 11)

(Nacionalna biblioteka, Code Slave 11)

Znamenovanje djece; krštenje na Veliku subotu, 174v

Blagoslov soli i vode svake nedjelje, 18 r

Blagoslov prstena s misom, 183r

Molitve prigodom prvog striženja kose 184r

Blagoslov kuće, 184v

Bolesničko pomazanje, 185r

Preporuka duše na samrti sa sprovodom, 187r

Literatura: Vajs, 1910, XXXVI–XXXVII; Vajs, 1948, 42

7. Pariški zbornik (Liber horarum) (Par 73)

(Nacionalna biblioteka, Code Slave 73)

Blagoslov vode u nedjelju, 294v

Literatura: Tadin, 1954, 27

8. Akademijin ritual (AkR)

(Arhiv JAZU, I a 60)

Blagoslov soli i vode svake nedjelje, 1r

Znamenovanje djece; krštenje na Veliku subotu, 5r

Blagoslov prstena s misom, 8r

Pričest bolesnika, 10r

Bolesničko pomazanje, 10r

Preporuka duše na samrti (nepotpuno), 12v

Literatura: Milčetić, 1911, 100–111; Štefanić, 1969, 154–155

9. Ritual Nacionalne sveučilišne biblioteke R 6/1968 (RNSB)

Bolesničko pomazanje, 1r

Preporuka duše na samrti, 3v

Sprovod, 6v

Uvođenje žene u crkvu poslije poroda, 14r

Molitve prigodom prvog striženja kose, 14r

Blagoslov sočiva na sv. Barbaru, 15r

Blagoslov janjeta, sira i jaja na Uskrs, 15v

Literatura: Milčetić, 1911, 101–102; Nazor, 1971, 420–421

10. Odlomak rituala (FrR)

(Arhiv JAZU, Fragm. glag. 39)

Sprovod

Literatura: Milčetić, 1911, 126; Štefanić, 1969, 155

c) tiskani misali, brevijari-misali-rituali i rituali

1. Prvotisak misala iz 1483. (Pt 1483)

Blagoslov mlijeka na Uskrs, i4v (168)

Blagoslov janjeta, i4v (168)

Blagoslov sira i jaja, i4v (168)

Znamenovanje djece; krštenje na Veliku subotu, c3r (405)

Blagoslov vode na Bogojavljenje, c7r (413)

Blagoslov soli i vode svake nedjelje, č2r (419)

Blagoslov sočiva na sv. Barbaru, č3r (421)

Blagoslov soli i zobi na sv. Stjepana, č3r (421)

Blagoslov vina na sv. Ivana, č4v (424)

Blagoslov prstena, č5r (425)

(U zagradama su oznake stranica prema pretisku, Zagreb 1971.)

Literatura: Vajs, 1948, 45; Pantelić, 1967, 29–36

2. Baromićev brevijar-ritual-misal, Mleci 1493. (Bar-MI)

Blagoslov sira i jaja, janjeta ili mesa, 497r

Blagoslov soli i vode svake nedjelje, 497v

Blagoslov prstena, 498v

Molitve prigodom prvog striženja kose, 499r

Znamenovanje djece; krštenje, 499v

Pričest bolesnika, 502r

Bolesničko pomazanje, 502v

Preporuka duše na samrti sa sprovodom, 503v

Literatura: Vajs, 1911, XCVIII–XCIX; Vajs, 1948, 53

3. Baromićev misal, Senj 1494. (Bar-S)

Blagoslov mlijeka na Uskrs, 93v

Blagoslov janjeta na Uskrs, 94r

Blagoslov sira i jaja na Uskrs, 94r

Blagoslov prstena, 207r

Blagoslov vode na Bogojavljenje, 207v

Blagoslov vode svake nedjelje, 210v

Blagoslov sočiva na sv. Barbaru, 211r

Blagoslov soli i zobi na sv. Stjepana, 211v

Blagoslov vina na sv. Ivana, 212v

Blagoslov grožđa na sv. Siksta, 213r

Blagoslov zlata, tamjana i smirne, 213v

Literatura: Vajs, 1948, 48

4. Senjski Ritual (SRit)

(uz knjižicu *Meštija od dobra umrtja*, Senj 1507–08)

Pričest bolesnika, 23v

Bolesničko pomazanje, 24r

Preporuka duše na samrti, 27r

Sprovod, 30r

Sprovod djece, 33r

Znamenovanje djece; krštenje na Veliku subotu, 34v

Molitve prigodom prvog striženja kose, 42v

Blagoslov prstena, 43v

Blagoslov kuće i lađe, 45r

Blagoslov soli i vode svake nedjelje, 46v

Uskrсни blagoslovi mlijeka i janjeta, 48r

Blagoslov sočiva na sv. Barbaru, 49r

Blagoslov soli i zobi na sv. Stjepana, 49v

Blagoslov vina na sv. Ivana, 52r

Blagoslov svijeća na Sviječnicu, 53r

Blagoslov povrća na sv. Blaža, 55r

Blagoslov vode na Bogojavljenje (nepotpun), 56v

Literatura: Kolendić, 1933, 326; Nazor, 1971, 418–420; Hercigonja, 1975, 230–231

5. Misal Pavla Modrušanina, Mleci 1528. (Modr)

Blagoslov mlijeka na Uskrs, j4v (84v)

Blagoslov janjeta na Uskrs, j4v (84v)

Blagoslov sira i jaja na Uskrs, j5r (85r)

Blagoslov prstena, č2r (210r)

Znamenovanje djece; krštenje na Veliku subotu, č5r (213r)

Blagoslov vode na Bogojavljenje, č8v (216v)

Blagoslov vode svake nedjelje, š4v (220v)

Blagoslov sočiva na sv. Barbaru, š5v (221v)

Blagoslov soli i zobi na sv. Stjepana, š5v (221v)

Blagoslov vina na sv. Ivana, š6v (222v)

Literatura: Vajs, 1948, 50

6. Brozićev brevijar-misal-ritual, Mleci 1561. (Broz)

Blagoslov sira i jaja na Uskrs, 9r

Blagoslov mesa ili janjeta, 9r

Blagoslov prstena, 10v

Molitve prigodom prvog striženja kose, 11r

Znamenovanje djece; krštenje, 11v

Pričest bolesnika, 14r

Bolesničko pomazanje, preporuka duše na samrti sa sprovodom, 14v

Literatura: Vajs, 1910, LVI

II. Ritualni tekstovi u zbornicima i Kožičićevim izdanjima

a) zbornici

1. Klimantovićev zbornik I (Kl 1)

(Zagreb, Samostan sv. Ksavera)

Blagoslov stola, 2r

Redovničko oblačenje, 28v

Redovničko zavjetovanje, 32r

Pričest bolesnika, 117v

Preporuka duše na samrti, 121r

Sprovod, 126r

Sprovod djece, 139r

Blagoslov krsne vode; krštenje i krštenje djece, 195v

Opće odrješenje, 202v

Blagoslov voća i kruha na sv. Blaža, 205v

Blagoslov novih plodova, 206r

Blagoslov janjeta na Uskrs, 206r

Blagoslov mesa ili ptica, 206v

Blagoslov sira i jaja, 207r

Blagoslov nove kuće, 207v

Blagoslov svake hrane, 209r

Blagoslov nove lađe, 209v

Blagoslov sočiva na sv. Barbaru, 215v

Odrješenje od velikoga prokletstva, 219v

Odrješenje bolesnika, 221r

Odrješenje na ispovijedi, 222r

Redovnička odrješenja, 224v

Literatura: Milčetić, 1911, 95–100; Štefanić, 1970, 81–83

2. Klimantovićev zbornik II (Kl 2)

(Lenjingrad, Publichnaja biblioteka)

Sprovod, 2r

Sprovod djece, 15r

Blagoslov krsne vode, krštenje i krštenje djece, 17v

Misa uz blagoslov prstena i blagoslov prstena, 27r

Blagoslov kruha na sv. Blaža, 34r

Blagoslov janjeta na Uskrs, 36r

Blagoslov drugog mesa, 36r

Blagoslov svake hrane, 36v

Blagoslov nove kuće, 36v

Blagoslov nove lađe, 38r

Opće odrješenje na ispovijedi, 46v

Odrješenje od prokletstva, 48r

Blagoslov stola, 66r

Literatura: Milčetić, 1955, 100–102

3. Klimantovićev zbornik III (Kl 3)

(Lenjingrad, Publichnaja biblioteka)

Redovničko oblačenje, 21r

Blagoslov stola, 27r

Literatura: Milčetić, 1955, 102–103

4. Ivančićev zbornik (Iv)

(Zagreb, Samostan sv. Ksavera)

Blagoslov stola, 108r

Literatura: Milčetić, 1911, 257–258

5. Regula sv. Benedikta (Reg)

(JAZU, I a 74)

Molitve na samostanskom kapitolu, 50r

Obred stupanja u red sv. Benedikta, 51v

Literatura: Štefanić, 1970, 88

6. Tkonski zbornik (Tk)

(JAZU, IV a 120)

Blagoslov kuće ili lađe, 99r

Molitve nad bolesnikom, 99v

Zaklinjanje protiv nevremena, 104r

Literatura: Milčetić, 1911, 296; Štefanić, 1970, 33

b) izdanja Kožičičeve tiskare na Rijeci

1. Misal hrvacki, Rijeka 1531. (Misal)

Blagoslov nove lađe, 245v

Blagoslov nove kuće, 246r

Blagoslov darova za crkvu, 246r

Blagoslov uskrsnog janjeta, 246v

Blagoslov mesa ili jaja na Uskrs, 246v

Blagoslov sira i jaja, 246v

Blagoslov kruha, 246v

Blagoslov svake tvari, 246v

Blagoslov novoga voća, 246v

Blagoslov grožđa ili smokava, 246v

Blagoslov jaja, 246v

Blagoslov vode svake nedjelje, 247r

Blagoslov ložnice, 247v

Blagoslov svijetla, 247v

Blagoslov ognja, 248r

Literatura: Vajs, 1948, 52

2. Knjižice krsta, Rijeka 1531. (Knjižice)

Krštenje, a2r (2r)

Blagoslov prstena, b2v (10v)

Pričest bolesnika, b4r (12r)

Bolesničko pomazanje, b5r (13r)

Preporuka duše na samrti, b7v (15v)

Sprovod djece, v4r (20r)

Sprovod odraslih, v4v (20v)

Literatura: Kolendić, 1935, 103; Blažeković, 1953, 16; Hercigonja, 1975,
426

3. Oficij rimski, Rijeka 1930. (Oficij)

Zaklinjanje oblaka, 118r

Literatura: —

a) misali

	Roč	Nov	Lj 164	Lj 162	Nvlj	Brib	Vat ₄
1. Znamenovanje djece i krštenje na Veliku subotu	—	256r	—	242r	—	—	—
2. Molitve prigodom prvog striženja kose	222r	—	185v	241r	—	—	—
3. Blagoslov prstena	223r	267r	192v	241r	—	—	258r
4. Blagoslov kuće ili lađe	—	—	—	—	—	—	—
5. Blagoslov kruha	231v	—	—	—	—	—	—
6. Blagoslov jela na Uskrs	93r	90v	—	—	65r	30v	112v
7. Blagoslov soli i vode svake nedjelje	222v	263v	191r	134r	—	29v	110v
8. Blagoslov vode na Bogojavljenje	227r	260r	188v	235r	—	—	—
9. Blagoslov soli i zobi na sv. Stjepana	224v	264r	186r	238r	186r	—	—
10. Blagoslov vina na sv. Ivana	226r	266r	187v	239v	188r	—	226v
11. Blagoslov jabuka na sv. Blaža	229v	—	—	240v	—	—	—
12. Blagoslov sočiva na sv. Barbaru	231r	264v	—	138v	—	—	226v
13. Blagoslov grožđa na sv. Siksta (Agapita)	231v	—	186r	—	—	—	—
14. Blagoslov vina svaki dan	231v	—	—	—	—	—	—

Vat _g	1 Vrb	2 Vrb	Oxf 373	Oxf 349	MR 180	Hrv	Berl	Kph	NY	Poč
–	–	–	–	–	–	234r	–	103v	292v	10r
–	–	271v	–	–	60v	232v	–	–	–	–
196v	254r	269v	–	–	58r	239r	210r	–	284v	–
–	–	272r	–	–	60v	–	–	–	–	–
–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
196r	–	276r	–	–	–	99r	216v	108v	283v	–
189r	253r	274v	176v	–	57r	233r	217r	261r	278v	–
193r	250v	272v	174r	–	–	230r	213v	–	275r	–
190r	–	277r	173r	10r	–	227r	211r	261r	279v	–
192r	255r	279v	174r	12v	–	229r	213r	264r	282r	–
–	209r	280v	–	–	–	–	–	220r	–	–
–	–	276v	–	–	–	–	–	–	–	–
–	–	281v	–	–	–	–	–	245v	–	–
–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

b) brevijari, brevijari-misali-rituali i rituali

	Med	Vat ₆	Mosk	Kop	Oxf 172	Par 11	Par 73	AkR	RNSB	FrR
1. Znamenovanje djece i krštenje na Veliku subotu	118r	—	—	131v	—	174v	—	5r	—	—
2. Molitve prigodom prvog striženja kose	—	—	—	—	—	184r	—	—	14r	—
3. Blagoslov prstena	—	—	—	—	406v	183r	—	8r	—	—
4. Pričest bolesnika	111r	71r	91r	138v	397r	—	—	10r	—	—
5. Bolesničko pomazanje	111v	71v	(91v)	139r	397v	185r	—	10v	1r	—
6. Preporuka duše sa sprovodom	113r	72v	94r	141r	399v	187r	—	12v	3v	1
7. Blagoslov kuće ili lađe	—	—	—	—	—	184v	—	—	—	—
8. Blagoslov soli i vode svake nedjelje	—	—	—	131r	396r	181r	294v	1r	—	—
9. Blagoslov jela na Uskrs	—	—	—	—	—	—	—	—	15v	—
10. Blagoslov žene po porodu	—	—	—	—	—	—	—	—	14r	—
11. Blagoslov so čiva na sv. Barbaru	—	—	—	—	—	—	—	—	15r	—

c) tiskani misali, brevijari–misali–rituali i rituali

	Pt 1483	Bar-Ml	Bar-S	SRit	Modr	Broz
1. Znamenovanje djece i krštenje na Veliku subotu	c3r	499v	—	34v	č5r	11v
2. Molitve prigodom prvog striženja kose	—	499r	—	42v	—	11r
3. Blagoslov prstena	č5r	498v	207r	43v	č2r	10v
4. Pričest bolesnika	—	502r	—	23v	—	14r
5. Bolesničko pomazanje	—	502v	—	24r	—	14v
6. Preporuka duše sa sprovodom (i sprovod djece u SRit)	—	503v	—	27r	—	(v.14v)
7. Blagoslov kuće ili lađe	—	—	—	45r	—	—
8. Blagoslov jela na Uskrs	i4v	493r	93v	48r	ĵ4v	9r
9. Blagoslov soli i vode svake nedjelje	č2r	497v	210v	46v	š4v	9v
10. Blagoslov vode na Bogojavljenje	c7r	—	207v	56v	č8v	—
11. Blagoslov soli i zobi na sv. Stjepana	č3r	—	211v	49v	š5v	—
12. Blagoslov vina na sv. Ivana	č4v	—	212v	52r	š6v	—
13. Blagoslov jabuka na sv. Blaža	—	—	—	55r	—	—
14. Blagoslov sočiva na sv. Barbaru	č3r	—	211r	49r	š5v	—
15. Blagoslov grožđa na sv. Siksta	—	—	213r	—	—	—
16. Blagoslov zlata, tamjana i smirne	—	—	213v	—	—	—
17. Blagoslov svijeća na Svijećnicu	—	—	—	53r	—	—

a) zbornici

	Kl 1	Kl 2	Kl 3	Iv	Reg	Tk
1. Blagoslov stola	2r	66r	27r	108r	–	–
2. Redovničko oblačenje	28v	–	21r	–	–	–
3. Redovničko zavjetovanje	32r	–	–	–	–	–
4. Pričest bolesnika	117v	–	–	–	–	–
5. Preporuka duše na samrti	121r	–	–	–	–	–
6. Sprovod (i sprovod djece)	126r	2r	–	–	–	–
7. Krsni obredi	195v	17v	–	–	–	–
8. Blagoslov prstena	–	27r	–	–	–	–
9. Opće odrješenje	202v	–	–	–	–	–
10. Blagoslov kruha i voća na sv. Blaža	205v	34r	–	–	–	–
11. Blagoslov novih plodova	206r	–	–	–	–	–
12. Blagoslov janjeta na Uskrs	206r	36r	–	–	–	–
13. Blagoslov mesa ili ptica	206v	36r	–	–	–	–
14. Blagoslov sira i jaja	207r	–	–	–	–	–
15. Blagoslov nove kuće	207v	36v	–	–	–	99r
16. Blagoslov svake hrane	209r	36v	–	–	–	–
17. Blagoslov nove lađe	209v	38r	–	–	–	(v. 99r)
18. Blagoslov sočiva na sv. Barbaru	215v	–	–	–	–	–
19. Odrješenje od velikoga prokletstva	219v	48r	–	–	–	–
20. Odrješenje bolesnika	221r	–	–	–	–	–
21. Odrješenje na ispovijedi	222r	46v	–	–	–	–
22. Redovnička odrješenja	224v	–	–	–	–	–
23. Molitve na samostanskom kapitolu	–	–	–	–	50r	–
24. Stupanje u red sv. Benedikta	–	–	–	–	51r	–
25. Molitve nad bolesnikom	–	–	–	–	–	99v
26. Zaklinjanje protiv nevremena	–	–	–	–	–	104r

b) izdanja Šimuna Kožičića

	Misal	Knjižice	Oficij
1. Blagoslov nove lađe	245v	—	—
2. Blagoslov nove kuće	246r	—	—
3. Blagoslov darova za crkvu	246r	—	—
4. Blagoslov uskrsnog janjeta	246v	—	—
5. Blagoslov mesa ili jaja na Uskrs	246v	—	—
6. Blagoslov sira i jaja	246v	—	—
7. Blagoslov kruha	246v	—	—
8. Blagoslov svake tvari	246v	—	—
9. Blagoslov novoga voća	246v	—	—
10. Blagoslov grožđa ili smokava	246v	—	—
11. Blagoslov jaja	246v	—	—
12. Blagoslov vode svake nedjelje	247r	—	—
13. Blagoslov ložnice	247v	—	—
14. Blagoslov svijeća	247v	—	—
15. Blagoslov ognja	248r	—	—
16. Krštenje	—	a2r	—
17. Blagoslov prstena	—	b2r	—
18. Pričest bolesnika	—	b4r	—
19. Bolesničko pomazanje	—	b5r	—
20. Preporuka duše na samrti	—	b7v	—
21. Sprovod djece	—	v4r	—
22. Sprovod odraslih	—	v4v	—
23. Zaklinjanje oblaka	—	—	118r

Podrijetlo glagoljaškog rituala

Hrvatskoglagoljske liturgijske knjige, gledane u cjelini, pripadaju zapadnom (rimskom) obredu. Kodeksi koji su do danas sačuvani potječu iz XIV. i XV. st., a samo neki fragmenti potječu iz XIII. st. ili ranije. Ono što je sačuvano uređeno je prema franjevačkoj reformi liturgijskih knjiga u XIII. st., tako da o starijem stanju možemo samo nagađati. U knjigama nastalim nakon reforme (plenarnom misalu i reformiranom brevijaru) samo tu i tamo možemo pronaći i starijih tekstova. A neki su tekstovi i bez većih promjena mogli ući u reformirane priručnike, npr. evanđelistar ili psaltir. Neki stari tekstovi sačuvani su i u ritualu. Njegova potpuna rekonstrukcija, te utvrđivanje vremena i načina kako su pojedini tekstovi k nama došli jedan je od velikih zadataka u proučavanju hrvatskog glagolizma. I ovdje se mogu ponoviti riječi Vj. Štefanića: »Formiranje ovih osnovnih knjiga hrvatskog glagolizma smatram stoga ključnim problemom u procesu evolucije našeg glagolizma bilo za osvjetljenje mlađeg bilo starijeg razdoblja. Tu je važan zadatak naše znanosti, a mi smo dosad na njemu vrlo malo uradili, premda se tu kriju rješenja raznih pitanja iz naše kulturne historije.«⁹

Ritualni su tekstovi svakako morali biti u uporabi već od početaka slavenske liturgije, kao što nam to za istočno područje svjedoči *Euhologij sinajski*. Kakvo je pak stanje na Zapadu (u Moravskoj i Hrvatskoj) u prvo vrijeme, ne može se sa sigurnošću reći. Zasebni rituali, koji bi odgovarali istočnim euhologijima (trebnicima), nisu se sačuvali. A ritualni tekstovi koje danas sa zapadnoga područja poznajemo, ubilježeni su u misalima.

Čini se da je pravo mjesto ritualnih tekstova, bar u većini slučajeva, za hrvatske glagoljaše bio misal. U prilog tome govori nam činjenica da svi poznati misali ili uz pojedine blagdane u sanktoralu ili pak — što je još običnije — na kraju kodeksa, imaju ritualne tekstove. To svakako nije slučajno. Vrijedan je u tom pogledu i jedan arhivski podatak što ga je objavio Cvito Fisković.¹⁰ Arhivski dokumenti spominju tri prepisivača staroslavenskih misala u Zadru: Krezula Čeljučinića, Jakova Blaževića i Martina Radojevića.¹¹ Jedan notarski dokumenat¹² spominje da se Krezul Čeljučinić obvezao *scribere... unum missale coreptum in littera sclava, secundum consuetudinem romane curie absque ullo defectu, cum omnibus benedictionibus quae in ecclesia dei per totum annum dici solent et cum omnibus*

⁹ Vj. Štefanić, *Determinante hrvatskog glagolizma*, Slovo 21, Zagreb 1971, 25.

¹⁰ C. Fisković, *Zadarski sredovječni majstori*, Split, Matica hrvatska, 1959.

¹¹ isto, 104–105.

¹² isto, 189, bilj. 587.

officiis cateris minorum infirmorum mortuorum et quorumcumque aliorum qua in aliis missalibus secundum dictam consuetudinem ipsius romane curie solent poni. Ovu bismo narudžbu mogli protumačiti i kao posve osobitu želju, tj. kao da inače nije običaj unositi ritualne tekstove u misale. Kad to, međutim, usporedimo sa stanjem u misalima, i to svima poznatima (a u njima osim običnih blagoslova nalazimo i molitve prigodom preporuke duše na samrti i obred sprovoda), onda ovaj notarski dokumenat smijemo protumačiti kao želju da prepisivač ne izostavi tekstove koji doduše ne pripadaju misalu (bolje reći: liturgiji mise), ali su u misalima redovito ubilježeni.

Na ovom bismo mjestu mogli postaviti i pitanje kako to da kod glagoljaša ne postoje (ili pak postoje samo izuzetno) zasebni ritualni priručnici, kao što su to euhologiji ili trebnici u istočnoj Crkvi, ili pak različiti Ordines, pontifikali, sacerdotali i sl. u zapadnoj. Vjerojatno je tome razlog nedovoljna organiziranost glagoljaškog područja (u smislu crkvene jurisdikcije), pa je prevođenje ritualnih tekstova bilo prepušteno brizi pojedinaca (pa je i sastav rituala u pojedinim kodeksima tako raznolik). Prepisivalo se i prevodilo ono do čega se došlo i svaka je pokrajina imala svoje običaje. Tako nam je onda razumljivo da u kodeksima Bartola Krbavca, vrlo vrijednoga glagoljaškog prepisivača, nema jedinstva ni u samim misalima, a pogotovo ne u ritualnim tekstovima misala (Berlinskog, Ročkog i Beranskog). I sastav misala (u sanktoralu i u tzv. votivnim misama) i sastav rituala ovisе o sredini u kojoj je i za koju je kodeks pisan.¹³

Nepostojanje posebnog ritualnog priručnika i uključivanje ritualnih tekstova u misal – u okvirima zapadne Crkve i hrvatskog glagoljaštva – možemo također tumačiti sve bujnijim uvođenjem tzv. votivnih misa (koje sam i spomenuo).¹⁴ Dosta je pogledati neki iscrpniji bibliografski pregled sadržaja misala (npr. Ročkoga, Berlinskoga ili Kopenhagenskoga) da vidimo za kakve sve potrebe postoje misni obrasci. Općenito se težilo da se sva, pa i privatna, neslužbena pobožnost, poveže sa središnjim liturgijskim činom – euharistijom, pa je onda naravno da su i ritualni tekstovi – kojih je u usporedbi s votivnim misama manji broj, ali koji su se u pučkoj pobožnosti sadržajno dopunjavali s nakanama votivnih misa – ulazili u sastav misala i tamo našli svoje pravo mjesto.

¹³ M. Pantelić, Odras sredine u hrvatskoglagojskim liturgijskim kodeksima 14. i 15. stoljeća, Slovo 21, 324–332.

¹⁴ J. A. Jungmann, *Missarum sollemnia*. Torino, Marietti, II. edizione (1963), I, 111.

Ritualni tekstovi u liturgijskoj povijesti

Proučavanje rituala otežava činjenica što je samo manji dio ritualnih tekstova trajno bio i ostao u liturgijskoj upotrebi, a na takve je tekstove uglavnom usmjerena pozornost povjesničara liturgije. Većina tekstova kakve nalazimo u glagoljaškim kodeksima bila je samo neko vrijeme u liturgijskoj uporabi, kao i njihovi latinski predlošci ili njima srodni tekstovi, i vrlo su rano zabranjeni kao neprikladni za liturgiju, ili čak bliski praznovjerju. Na takve se tekstove istraživači liturgijske povijesti obaziru samo uzgred. Značajno je npr. da opsežne i renomirane povijesti liturgije, kao što je Righetijeva *Storia liturgica* (četiri sveska, oko 2500 stranica), gradi koja u glagoljaškom ritualu zauzima najviše mjesta, a s kulturnopovijesnog gledišta ima za nas osobito značenje, poklanja možda kakvih desetak stranica. Značajno je također da je do danas glavni izvor za poznavanje srednjovjekovnih blagoslova, na koji se svi kasniji liturgisti pozivaju i na nj upućuju, knjiga A. Franza *Die kirchlichen Benediktionen des Mittelalters*, I–II, Freiburg 1909. (pretisak: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz 1960), a u njemu samo manji dio naših tekstova ima odgovarajući latinski izvornik. Usprkos tim nedostacima koji imaju odraza i u ovoj radnji, usuđujem se nadati da je ono do čega sam u dosadašnjem istraživanju došao sigurno polazište za dalja istraživanja o pojedinim ritualnim tekstovima.

Ritual u zapadnoj Crkvi

Od početaka staroga misnog rimskog kanona sve do kasnog srednjeg vijeka, a gdje gdje i kasnije, u različitim su se prigodama blagoslivljali plodovi i prirodni proizvodi. Blagoslov se obavljao na kraju misnoga kanona, neposredno prije zaključne doksologije. Kanon, naime, završava riječima: *Per Christum Dominum nostrum*. Nakon tih riječi dolazi blagoslov plodova, a zatim se nastavlja: *Per quem haec omnia, Domine, semper bona creas, sanctificas, benedicis et praestas nobis.* »*Haec omnia semper bona creas s'applicait dons, non pas au Corps et au Sang du Christ, mais à toutes ces choses utiles aux homes. C'est par le Christ, Verbe de Dieu, que le Père les crée, les sanctifie, leur donne vie et les bénit pour nous en faire don. L'eucharistie permet d'en rendre grâces et, du rayonnement sacramental, elles reçoivent un caractère secondaire de sanctication.*«¹⁵

¹⁵ Martimort, n. dj., 410.

U najstarijim sakramentarnima nalazimo blagoslov vode, mlijeka i meda prigodom svečanog krštenja. Blagoslov prvog grožđa na blagdan sv. Siksta, koji se pojavljuje također u drugim prigodama pod naslovom *Ad fruges benedicendas*, ili kao *benedictio omnis creaturae pomorum*, poznat je od starine. I uskrsno janje blagoslivlje se na Uskrs na istome mjestu na kraju kanona, prije završne doksologije.

Krajem srednjeg vijeka preneseni su ovamo u liturgiji blagoslovi drugih prirodnih darova upotrebljivanih u pojedinim zgodama: kruh, vino, voće i sjemenje na blagdan sv. Blaža, stočna hrana na blagdan sv. Stjepana, vino na blagdan sv. Ivana Evanđeliste.¹⁶ U mađarskom Pontifikalu iz XI–XII. st. smješta se ovamo blagoslov mesa, jaja i sira. Sve do danas ostao je običaj da se na Veliki četvrtak blagoslivlja – na istome mjestu, pred kraj Euharistijske molitve – bolesničko ulje. U svim ovim slučajevima blagoslovna molitva završava zajedničkom završnom formulom: *Per quem haec omnia...*¹⁷

Prve kršćanske euhologijske zbirke svjedoče postojanje različitih blagoslova (*benedictiones*) i donose njihove obrasce. Hipolitova *Traditio apostolica* (početak III. st.) u samom euharistijskom slavlju, poslije anafore, a prije obreda pričesti, predviđa blagoslov ulja za bolesnike, sira i maslina. Na dan krštenja biskup blagoslivlja mlijeko, med i vodu, koje će uz pričest uzeti novokrštenici. Poznato je također dijeljenje blagoslovljenoga kruha, tzv. eulogija, različitog od pričesti. Imamo i blagoslov plodova, cvijeća, grožđa, smokava, moganja, dudova, bresaka, trešanja, badema i šljiva, ljiljana i ruža, a označen je za njih i blagoslovni obrazac u stilu euharistijskih molitava.¹⁸

Galikanska i španjolska liturgija razvile su mnogo više negoli umjerena rimska liturgija upotrebu blagoslova i njihovih tekstova. Osobito su u vrijeme franačkog razdoblja skupljeni svi tekstovi ove vrste iz različitih izvora. *Pontificale Romano-Germanicum* (X. st.), pa osobito rimski pontifikali od XII. st. do kasnog srednjeg vijeka, imaju osobito bogatu zbirku blagoslova s ponegdje čudnim i praznovjernim tekstovima.¹⁹ Za nas, međutim, ove zbirke nisu od veće važnosti jer imaju uglavnom blagoslove koje obavljaju biskupi. Takvi pak tekstovi kod nas nisu sačuvani, nego samo oni koje su obavljali svećenici. Premda ni *Franzova zbirka* blagoslova za glagoljaško područje nije potpuna, bar za neke tekstove možemo naći odgovarajući latinski izvor.

¹⁶ Jungmann, n. dj., II, 199–203.

¹⁷ Hipolite de Rome, Tradition apostolique, Ed. B. Botte, Ed. du Cerf, 1946, 33–64 (passim).

¹⁸ Martimort, n. dj., 648.

¹⁹ isto.

Ritualni obrasci u obliku Euharistijske molitve

Potrebno je još nešto spomenuti o nekim od naših sačuvanih ritualnih obrazaca. Blagoslov vode na Bogojavljenje, blagoslov soli i zobi na sv. Stjepana, blagoslov vina na sv. Ivana i blagoslov voća na sv. Blaža oblikovani su prema Euharistijskoj molitvi (misnom kanonu): na početku je antifona s molitvom i čitanjima (bar u nekim kodeksima), a na početku može biti i nekoliko molitava; zatim slijedi prefacija, Očenaš, Izbavi nas (*Libera nos*) i zaključna molitva. Po općoj strukturi ovakav obrazac blagoslova odgovara misi, izuzev elemente koji su izravno vezani s konsekracijom. Ta je struktura u vezi s postankom i prvotnim mjestom takvih blagoslova. Kad su blagoslovi izlučeni iz misne liturgije, sami su blagoslovi poprimili oblik mise. Takvi se, međutim, blagoslovi u rimskoj liturgiji nisu održali, osim obreda ređenja biskupa i prezbitera (*consecratio*) i obreda blagoslova ulja (*benedictio*). Ni u *Franzovoj zbirci* blagoslova takvih obrazaca nema, a jedan blagoslov vode slične strukture sačuvan je u *Pontificale Romano-Germanicum* (o čemu će poslije biti riječi). Sama struktura blagoslovnih obrazaca u ovom obliku za nas je značajna da bismo mogli izdvojiti blagoslove koji su sigurno zapadnog podrijetla i da sa sigurnošću možemo bar približno govoriti o vremenu kad su takvi blagoslovi k nama mogli doći, te bismo mogli govoriti o tekstovima koji su prevedeni kod nas, a ne samo prepisani sa staroslavenskih matica.

Istočno i zapadno u hrvatskoglagoljskom ritualu

U ovoj radnji neću u većoj mjeri navoditi ritualne tekstove. Tekst glagoljskog rituala, najvećim dijelom, izdan je i nalazi se u pristupačnim izdanjima. To je ponajprije fototipsko i kritičko izdanje potpunoga teksta *Hrvojeva misala*, u kome je – u usporedbi s drugim kodeksima – i znatan broj ritualnih tekstova (*Missale Hervoiæ ducis Spalatensis croatico-glagoliticum, I. Facsimile, II. Transcriptio et commentarium*, Editionem curaverunt B. Grabar, A. Nazor, M. Pantelić sub redactione Vj. Štefanić, Zagreb – Ljubljana – Graz 1973, Ritualni tekstovi u sv. II, str. 453–479). U kritičkom aparatu nalaze se i varijante iz ritualnih tekstova misala Vat. Illir. 4, *Novakova misala* i *Ročkog misala*, dakako, ako ti misali imaju tekstove odgovarajućih redakcija koji su mogli ući u kritički aparat. Nešto ritualnih tekstova nalazimo u radnji M. Pantelić o kodeksima Bartola Krbavca (Radovi 5, 5–98). Tekstovi su iz Berlinskog, Ročkog i Beramskog misala. Blagoslov soli i zobi iz *Kopenhagenskog misala* tiskan je u Slovu 15–16, str. 87–90. Time nisam mislio tvrditi da bi bilo suvišno izdanje potpunog rekonstruiranog rituala. Ali pri sadašnjem stupnju proučenosti ritualnih tekstova to bi bilo preuranjeno, jer nam nisu poznati izvornici najzanimljivijih glagoljaških tekstova. – U ovoj radnji navo-

dim samo one tekstove koji su mi potrebni za rješavanje zadataka koje sam postavio, a navodim i grčki ili latinski izvornik, ako nije inače pristupačan u domaćim izdanjima.

Staroslavenski tekst transliteriram razrješujući kratice, ali ne bilježim zagrade jer bi u ovakvu tekstu često svaka druga ili treća riječ bila isprekidana zagrada.

Najstariji dio glagoljaškog rituala sačinjavaju očito tekstovi koji su u hrvatskoglagoljske liturgijske knjige ušli iz staroslavenskog euhologija. Takvim se tekstovima i u dosadašnjem istraživanju poklanjala veća pozornost. Na njih je upozorio već Jagić obrađujući *Hrvojev misal*, a zatim Vajs.²⁰

Na prvome mjestu spomenimo ovdje blagoslove uskrasnih jela. Taj je blagoslov jela u odnosu prema korizmenom postu. Kako je sav javni život u korizmi bio vezan s liturgijom, tako je o Uskrsu i ponovno uzimanje hrane dobilo liturgijsko obilježje. *In hac sancta die nihil quod a sacerdote non sit benedictum comedere debemus*, pisao je Durando.²¹ Premda je blagoslov jela na Uskrs vrlo rano poznat na Zapadu (blagoslov janjeta u *Bobbijskom misalu* iz VII. st., a blagoslov jaja – inače poganskog podrijetla kao simbol povratka novog života u prirodu – u Rimu je uveden u IX. st.),²² većina sačuvanih glagoljaških blagoslova uskrasnih jela potječe iz istočnih izvora. U izboru molitava naši se misali posve ne slažu (o razilaženju među misalima bit će kasnije govora). Molitve za blagoslov mlijeka (*Prizri, Gospodi, na molitav moju...*), molitve za blagoslov mesa i janjeta (*Blagosloven esi, Gospodi, Bože otac naših... i Posėti, Gospodi, Isuhrste, vsa brašna siē...*) nalaze se u staroslavenskom *Euhologiju sinajskom*.²³ Međutim, u njemu se prva molitva navodi kao molitva za blagoslov sira na Veliku subotu (16a-b), druga kao *Molitva na zakolenie* (15a-b), a treća kao molitva nad janjetom na Uskrs (16b). Te, dakle, molitve nisu jednostavno prenesene iz starih izvora u nove kodekse, nego su prilagođene novim potrebama; to osobito vrijedi za drugu molitvu, ali također i za prvu.

Neke pojedinosti upozoravaju također na to da veza s *Euhologijem sinajskim* nije izravna, već da je riječ o drugoj redakciji teksta: za grčko *εις δλοκαρπωσων Euhologij sinajski* ima **BO BCE CZЖAΓAEMAA** (16b), a hrvatskoglagoljski misali imaju: *v'olakav'tu*, što možemo smatrati bližim grčkom tekstu. Osim ovih molitava

²⁰ V. Jagić, *Missale Hervoiae ducis Spalatensis, Vindobonae* 1891; J. Vajs, *Nejstariš breviář chrvatsko-hlaholský*, v Praze 1910, XXXVI–XXXVII; J. Vajs, *Najstariji hrvatskoglagoljski misal*, Djela JAZU, knj. 38, Zagreb 1948, 10, 78.

²¹ Righetti, *Storia liturgica*, II, 285.

²² isto, 285–286.

²³ R. Nahtigal, *Euchologium Sinaiticum, Starocerkovnoslovanski glagoljski spomenik*, II. Ljubljana, AZU, 1942, 34–36.

dolazi i četvrta molitva za blagoslov sira (*Vladiko Gospodi, pòvelěvъ voli ihъ tvoihъ blagovolenihъ primi prinesenie ...*). Te molitve nema u *Euhologiju sinajskom*, ni u Goarovu izdanju grčkih tekstova, ni u Franza.

Osim ovih molitava za blagoslov uskrasnih jela, u kojima se slažu misali tzv. južne skupine, nalazimo i drugačiji izbor molitava npr. u Ročkom, Illir. 4 i dr. Ovdje je prva molitva za blagoslov janjeta (*Gospodi, Bože otac naših...*) za koju je Vajs pronašao grčki izvornik,²⁴ ali je nema *Euhologij sinajski*. Ovdje nalazimo u novoj redakciji i posljednju molitvu iz ranije skupine (*Prosim, vsemogi Bože, da račiši prizrěti na vsa brašna siě...*). Druge su molitve uskrasnih blagoslova jela zapadnog podrijetla (v. str. 64).

Obred prvog striženja kose u hrvatskoglagoljskim kodeksima također je istočnog podrijetla. Postoje slične molitve i na Zapadu.²⁵ Tekstovi u našim kodeksima pripadaju različitim redakcijama sa sitnim tekstološkim razlikama, a tekst molitava u *Hrvojevu misalu* najbliži je staroslavenskom tekstu *Euhologija sinajskog* (7a–8b), premda se ni za njega ne može reći da bi bio blizak prijepis staroslavenskoga teksta. (Grčki tekst nalazi se u Goarovu izdanju, str. 305.) Hrvatskoglagoljski je tekst obrađen (također u vezi s narodnim običajem šišanoga kumstva) u studiji M. Pantelić o kodeksima Bartola Krbavca.²⁶ Jedna od molitava u obredu blagoslova kuće istočnog je podrijetla i odgovara staroslavenskoj molitvi u *Euhologiju sinajskome* (14b), a grčki joj je izvornik u Goarovu izdanju, str. 484.²⁷

S obzirom na tekstove istočnog podrijetla u hrvatskoglagoljskim kodeksima treba upozoriti na dvije činjenice. Prva je ta da u hrvatskoglagoljskim (u biti, dakle, zapadnim) kodeksima doista postoje istočni elementi. Jednako je značajna za razvoj hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga i druga: istočni elementi, onda kada ih možemo utvrditi, postoje samo kao osamljeni kraći tekstovi, a ne kao liturgijske cjeline.²⁸ Tako je, na primjer, i s bogojavljenkim blagoslovom vode, u kome je na kraju dodana antifona:

²⁴ J. Vajs, Najstariji hrv.-glag. misal, 78.

²⁵ C. Vogel – R. Elze, *Le Pontifical romano-germanique du X^e siècle*, Città del Vaticano, 1963, II, 3.

²⁶ M. Pantelić, *Glagoljski kodeksi*, 37–39.

²⁷ J. Goar, *Euchologium sive Rituale Graecorum*, 2. izd., Venezia, B. Javarina, 1730, 484.

²⁸ To da su istočni tekstovi u hrvatskoglagoljskim knjigama samo osamljeni kraći tekstovi uključeni u veće cjeline zapadnog obreda ističem i stoga što tako uzeti oni i nisu neka osobitost (gledana sa stajališta povijesti liturgije) hrvatskih tekstova. Njih možda ima tek na nekim mjestima nešto više negoli su inače uneseni u latinske kodekse. Treba, naime, paziti da

Въ Ёрданѣ крѣѡјућу ти се, Господи, троичное ѣви се poklannanie. Roditela ubo glasъ svѣdѣtelstvovaše vzljubljenago te sina naricae. I duha въ vidѣni golubini izvѣstvovaše, slovesi utvrzdeniѣ ѣvlae se, Hrste Bože našъ, vasъ mir' prosvѣcae. Gospodi, slava tebѣ.

Grĉki tekst ove antifone nalazimo takoĊer u blagoslovu vode po istoĉnom obredu, koji s hrvatskologoljskim tekstom drugih dodirnih toĉaka nema, osim ove antifone (Goar, str. 372):

Ἐν Ἰορδάνῃ βαπτισομένου σου, Κύριε, ἡ τῆς Τριάδος ἐφανερῶθη προσκύνησις. Τοῦ γὰρ Γεννήτορος ἡ φωνὴ προσεμαρτύρει σοι, ἀγαπετόν σε Υἱὸν ὀνομάζουσα, καὶ τὸ Πνεῦμα ἐν εἶδει περιστερᾶς ἐβεβαίον τοῦ λόγου τὸ ἀσφαλές. Ὁ ἐπιφανεὶς Χριστὸς ὁ Θεὸς καὶ τὸν κόσμον φωτίσας δόξα σοι.

Za neke molitve u ritualu nisam mogao utvrditi grĉki izvornik, ali one po svom sastavu daju naslutiti istoĉno podrijetlo. Takva je npr. prva molitva u svaganjem blagoslovu vina: u uvodnom dijelu dolaze apokrifni momenti o patrijarhu Noi do kojega je za vrijeme potopa doplovila rozga koju je on nakon potopa posadio. (Takvi su apokrifni ili starozavjetni neapokrifni elementi sadržani i u uskrsnim blagoslovima jela i u molitvama prigodom prvog striženja kose!) A navedena molitva završava rijeĉima tipičnim za istoĉne molitvene obrasce: *ĉko tvoje drŹava estb (i) ĉesarstvo*, na što se nadovezuje završetak uobiĉajen u zapadnom obredu: *Bogъ v vse vĉki vĉkb*.

Kao što sam spomenuo, u hrvatskologoljskim knjigama ima i takvih bizantskih tekstova kojih inaĉe nema u rimskom obredu. Nije mi poznato je li netko dosada odgovorio na pitanje kako su ti tekstovi ušli u hrvatskologoljske, dakle zapadne liturgijske knjige. Obiĉno se pretpostavlja, s mnogo prava, da su staroslavenske liturgijske knjige po zapadnom obredu bile ureĊene veĉ u Moravskoj i da su takve prenesene u Hrvatsku. Jesu li ove molitve bizantskog podrijetla veĉ u Moravskoj ušle u knjige zapadnog obreda ili tek kasnije? Kao što sam istaknuo govoreći o samim molitvama za blagoslov jela na Uskrs, naši saĉuvani tekstovi

se ne pridaje osobita vaŹnost prividnim specifiĉnostima hrvatskologoljskih tekstova, kao što je to uĉinjeno npr. u uvodu nedavno izdanog fototipskog izdanja Newyorškog misala (The New York Missal, Edited by H. Birnbaum and P. Rehder, Part One: Facsimile Text with an Introduction by H. Birnbaum, 1977, Verlag Otto Sagner – München, Sveuĉilišna naklada Liber – Zagreb). Kao osobitost ističe se tzv. Trisagion na Veliki petak koji se pjeva naizmjenično u dva kora, »ed'na strana glagoletъ grĉki. a druga slovinski« (f. 107r), premda je to bizantska liturgijska pjesma koja se veĉ od IX. st. pjeva na Veliki petak i na Zapadu (usp. Righetti, Storia liturgica, II, 229), s tom razlikom što se inaĉe u latinskim crkvama pjevala grĉki i latinski (a ne, kao kod nas, »slovinski«). Osim istoĉnih (bizantskih) elemenata koji su se trajno ustalili u rimskom obredu u hrvatskologoljskim kodeksima naĉi ĉe se tek poneki više.

pripadaju vjerojatno nekoj verziji staroslavenskih tekstova starijoj od *Euhologija sinajskog* i to bi govorilo u prilog mogućnosti ranijeg preuzimanja istočnih obrazaca u zapadni obred. Ipak, koliko je danas poznato, ritualni tekstovi euhologija istočne Crkve ne pripadaju među priručne knjige spomenute među knjigama priređenim za potrebe moravske misije, niti pak među knjigama koje je kasnije Metodije uredio za svoje učenike u Moravskoj.²⁹ Uostalom, te bi već knjige imale biti prijevod knjiga zapadnog obreda. Moramo doduše uzeti u obzir činjenicu da u to doba obred nije toliko vezan uz jurisdikciju zapadne ili istočne Crkve kao što je to postalo kasnije, ali granice su i tada postojale, i jedna od osobina svakoga obreda po naravi stvari jest neka stalnost i zatvorenost u sebe. A najstarija potvrda staroslavenskog euhologija jest *Euhologij sinajski* iz XI. st., premda to ne znači da euhologij kao priručnik ranije nije postojao.³⁰

Mislim da treba uzeti u obzir još jednu činjenicu. Hrvatskoglagoljski liturgijski tekstovi sačuvali su nekoliko bugarizama kao osobinu liturgijskog jezika: glasovnu skupinu *žd*, koja se u nekim kodeksima vrlo dosljedno čuva bez obzira na starinu kodeksa, zatim reflekse poluglasova *o* i *e* (*togda*, *kogda*, *semrt*, *dešći*), pa i izgovor *šč* (pisan *š-ć*), npr. *deščī*, *ovoščie*, *obres'ču* u *I. novljanskom brevijaru*.³¹ O tim će pojavama biti govora kasnije. Te, međutim, pojave upozoravaju na to da je morao postojati i kasniji bugarski utjecaj na hrvatsku recenziju staroslavenskog jezika, daleko utjecajniji nego što se to može reći za bohemizme u našim tekstovima (a tragova bohemizama u fonologiji uopće nema, ima ih tek u leksiku). A morali bismo očekivati upravo bohemizme, ako su slavenske liturgijske knjige uređene u Moravskoj i odatle prenesene u Hrvatsku.

Trebalo bi, čini mi se, više negoli se to dosada činilo voditi računa i o drugoj mogućnosti susreta hrvatske liturgijske i općenito pismene djelatnosti sa staroslavenskom pismenosti u Bugarskoj i Makedoniji — o putu preko Bosne. Taj put ni do sada nitko nije nijekao, ali njegovo postojanje nije se dovoljno uzelo u obzir.

Na mogućnost veza s jugoistoka upućuju posebno dvije činjenice. U tekstovima bosanskih četveroevanđelja ima mjesta po kojima se ti tekstovi razlikuju od svih crkvenoslavenskih tekstova, a slažu se jedino s tekstom evanđelja u hrvatskoglagoljskim misalima. A i jedni i drugi tekstovi dobro se slažu npr. s tekstom *Assemanijeva evanđelistara*. To znači da je zajednički izvor ovih tekstova bugarsko-makedonski (a osim toga bosanska se četveroevanđelja ne mogu tekstološki gle-

²⁹ Vj. Štefanić, Tisuću i sto godina od moravske misije, Slovo 13, 11.

³⁰ isto, 22.

³¹ J. Hamm, Judita u hrvatskim glagoljskim brevijarima, Radovi Staroslavenskog instituta, knj. 3, Zagreb 1958, 114.

dana izvesti iz raških).³² Uostalom, i ćirilica je u Bosnu najvjerojatnije došla iz Makedonije preko Huma, a ne iz Raške, ako uzmemo u obzir grafijske osobine bosančice, u kojoj nema tragova svetosavske grafijske škole.³³

Ovaj podatak govori samo o mogućim putovima pismenosti, a ne i o samom istočnom obredu. Ako, međutim, tome dodamo da se istočni (bizantski) obred u Dalmaciji održao veoma dugo, onda smo nešto bliži odgovoru na pitanje o podrijetlu istočnih elemenata u glagoljskim misalima. Bizantski se obred održao u Zadru čak do kraja XII. st. Papa Inocent III. piše 6. veljače 1198. kaptolu sv. Anastazije u Zadru o izboru biskupa (riječ je, dakle, o njegovoj jurisdikciji!) i između ostaloga navodi i pitanje jezika i obreda: *Cum igitur in ecclesia vestra, quae sub obedientia sedis apostolicae perseverans Graecorum hactenus et ritum servauerit et linguam...*³⁴ Pod izrazom *ecclesia vestra* svakako se misli bar na kaptol kao pravnu osobu, ako ne na cijelu dijecezu. Većina istočnih elemenata u glagoljaškom ritualu sačuvala se upravo u kodeksima zadarskog (zadarsko-krbavskog) područja, a i inače su mnogi tekstovi odavle putovali prema sjeveru, pa bismo ovo područje morali smatrati susretištem istočne i zapadne liturgije u glagoljskim knjigama (dakako, u mjeri u kojoj o istočnoj liturgiji kao nečem zasebnom u ovom slučaju možemo govoriti).

Možda ne bi posve trebalo odbaciti ni misao da je do Hrvatske dopirao i istočni obred sa staroslavenskim jezikom. Potvrda za to bio bi fragment Grškovićeve apostola, koji je Jagić po postanku smještao u Bosnu, Hercegovinu, južnu Dalmaciju ili Crnu Goru,³⁵ dok Hamm misli da nema »objektivnih razloga koji bi ga udaljavali od sjeverozapadnog područja«. ³⁶ A Grškovićev je apostol bio namijenjen istočnom obredu, koji – kao što je vidljivo iz navedenog pisma Inocenta III – ne treba poistovjetiti s crkvenom jurisdikcijom.³⁷

³² I. Grickat, Divoševo jevanđelje, Južnoslovenski filolog, XXV (1961–1962), 279–280.

³³ H. Kuna, Neke grafijske osobine bosanskih srednjovjekovnih kodeksa u odnosu prema staroslavenskoj glagoljskoj grafiji, Slovansko jezikoslovje, Nahtigalov zbornik, Univerza v Ljubljani, Ljubljana 1977, 155.

³⁴ M. Japundžić, Vicende storiche del rito bizantino in Croazia, Orientalia Christiana Periodica, Vol. XXXIII, fasc. II, Roma 1967, 524; isti, Istočno-bizantijski obred u hrvatskim krajevima, P. o. iz »Mandićeva zbornika«, Rim 1965, 155.

³⁵ V. Jagić, Grškovićev odlomak glagoljskog apostola, Starine JAZU, knj. 26, Zagreb 1893, 18–19.

³⁶ J. Hamm, Datiranje glagoljskih tekstova, Radovi Staroslavenskog instituta, knj. 1, Zagreb 1952, 34.

³⁷ Vj. Štefanić, Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, I, 38.

I na kraju, u vezi s istočnim elementima u glagoljaškom ritualu, smijemo posve opravdano postaviti još jedno, jednako zanimljivo pitanje: nismo li dio ritualnih glagoljaških tekstova primili neposredno iz grčkih izvora, bez posredništva staroslavenskih prijevoda? Tih je tekstova u cjelokupnoj hrvatskoglagoljskoj građi premalo da bismo mogli već sada dati nedvosmislen pozitivan odgovor. Ali činjenica da su neki tekstovi hrvatskoglagoljskih knjiga doista prevedeni s grčkoga, a posredni staroslavenski prijevod nije pronađen, upućuje s velikom vjerojatnosti na to da su naši glagoljaši, bar u ranijim razdobljima, tu i tamo prevodili i s grčkoga.

U hrvatskoglagoljskom ritualu većina tekstova potječe iz zapadnih izvora. Jedan dio takvih tekstova pripada među one koji su bili više-manje prošireni na području cijele zapadne Crkve, možda samo s malim razlikama, i njihova uporaba na glagoljaškom području sama po sebi nije neobična. Za nas je važnije kulturno-povijesno pitanje: kad su ti tekstovi k nama došli, a zatim: kako su prevedeni.

Najprošireniji je u našim kodeksima blagoslov soli i vode svake nedjelje (*benedictio minor*). Paralelne latinske tekstove možemo naći u Franzovu izdanju,³⁸ kao i u *Obsequiale Strigonense* (str. 1–3). U cjelini obred se podudara s obredom u *Pontificale Romano-Germanicum*.³⁹ Tu međutim nema molitvenog obrasca za miješanje soli i vode, koji je u glagoljskim tekstovima jednak obrascu u blagoslovu vode na Bogojavljenje (*benedictio maior*):

Budi sie směšenie soli i vodi siloju svetago križa v ime Otčca i Sina i Duha svetago. Amenъ.

Latinski mu je izvornik iz X. st. prema Righetiju, a nalazi se i u Franza (I, 158), ali nešto jednostavnije:

Commixtio salis et aque in nomine patris et filii et spiritus sancti.

Jedna od završnih molitava ovoga obreda nalazi se također kod Franza (I, 143) među drugim molitvenim obrascima:

Dai prosimъ Gosposdi tvoe spasitelno balovanie na siju tvar solnuju i vodnuju da ideže koliždo věrniъ tvoihъ kosneta se v spasenie duš i tēles' ihъ da prospěta.

Latinski je izvornik:

Presta, Domine, salubre remedium per sanctam benedictionem tuam, qua

³⁸ A. Franz, Die kirchlichen Benediktionen des Mittelalters, I, 145–146.

³⁹ C. Vogel – R. Elze, Le pontifical..., III, 152–153.

hanc creaturam salis benedicimus, ut ubicumque intercesserit (ad) anime et corporis proficiat salutem.⁴⁰

Već ovaj primjer s obredom blagoslova soli i vode u nedjelje pokazuje da traženje svih i pojedinih molitava vjerojatno nikada neće biti dovršeno, jer su obredi koji su do nas doprli u najviše slučajeva kompilacije različitih obreda – prema potrebama koje su kod nas vladale. Jer, blagoslov tzv. lustralne vode koji se obavljao svake nedjelje jedan je od najuobičajenijih obrednih obrazaca u zapadnoj Crkvi, a u našim kodeksima u njega su uključeni elementi drugih obreda.

Obred blagoslova vode na Bogojavljenje u glagoljskim misalima znatno je širi negoli se to može zaključiti po tekstovima koje je izdao Franz,⁴¹ a dobro se slaže s nekim drugim latinskim tekstovima.⁴² Dobro je i ovdje napomenuti da na kraju obreda dolazi antifona istočnog podrijetla, kojoj prijevoda u latinskim tekstovima nisam našao (v. str. 52).

Blagoslov krsne vode u glagoljskim kodeksima ima jednu osobinu rijetku u latinskim kodeksima. Riječ je o antifoni (ili antifonama) na samom početku obreda. Nakon različitih zaziva ponavlja se devet puta antifona: *Cěsaru svetih anđel pomagai svemu miru*. Hrvatskoglagoljski je tekst vrlo proširen,⁴³ a sačuvan je kod nas još dosta dugo nakon reforme Tridentskog sabora, jer ga nalazimo u jednom priručnom rukopisnom obredniku iz XVIII. st.⁴⁴ Latinski izvornik navodi Martène:

Lectiones ut vigilia Paschae sequebantur tres litaniae (totidem enim praescribunt Ordinarium Carnonense S. Joannis et Gastinense) scilicet... In Ordinario Lingonensi quina et terna tantummodo cantanda instituitur, duas etiam designat Ordinarium Lugdunense, Pontificale Salisburgense, vulgatus Alcuinus et Ordo Romanus, qui secundam appellat *litaniam noricam*: qui locus forte corrigendus est ex mss. Pontificalibus *Salisburgensi*, et *s. Germani a Pratis*, qui pro *litaniam noricam* legunt *litaniam nonam*, hoc est, cujus singulae invocationes novies repetebantur. Haec *litaniam* quia singularis, nec alibi quod sciam reperiri possit, hic describere non gravabor.

⁴⁰ Franz, n. dj. I, 143; Vogel – Elze, n. dj., III, 154.

⁴¹ Franz, n. dj., I, 163–170.

⁴² Vatikanska biblioteka, sign. Casimiri IV, 249, 196–200.

⁴³ Hrvojev misal, II, 470–471.

⁴⁴ Štefanić, Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, I, 289.

Rex sanctorum angelorum totum mundum adjuva.
 Ora primum tu pro nobis Virgo mater germinis.
 Et ministri Patris summi Ordines angelici.
 Rex sanctorum.

.....

Praesta Patris, atque Nati, compar s. Spiritus
 Ut Te solum semper omni diligamus tempore.
 Rex.⁴⁵

Prema istraživanjima A. G. Martimorta, Martène je tekst litanije none preuzeo iz triju kodeksa pariške Nacionalne biblioteke: ms. lat. 820 (iz Salzburga, XI. st.), ms. lat. 1017 (Lyon, XIII. st.), ms. lat. 13315 (Trèves, XII. st.), a za Pseudo-Alkuinov tekst i tekst iz *Ordo Romanus* poslužila mu je *Biblioteca patrum* (izdao ju je kasnije M. Hittorp, *De divinis catholicae Ecclesiae officii et mysteriis*, Coloniae, 1568). Litanía nona, više ili manje cjelovita, ušla je u većinu rukopisa rimsko-germanskog pontifikala.⁴⁶

Hrvatskoglegoljski prijevod nije posve doslovan, a u prijevodu nije sačuvan dosljedno ni ritam. Dragocjen nam je ipak podatak o podrijetlu ovog teksta. Dok su naime mnogi hrvatskoglegoljski tekstovi uobičajeni u rimskom obredu k nama mogli doći i doista dolazili iz susjedne Italije, ovaj nam je tekst nedvosmislen dokaz da su pojedini latinski tekstovi u hrvatskoglegoljske kodekse dolazili i sa Sjevera. Inače, u ovom tekstu nema podataka u priručnicima povijesti liturgike, npr. u Righetija, koji inače spominje mnoge pojedinosti obreda.

U vezi s blagoslovom vode stoji i blagoslov kuće. Već sam spomenuo da je jedna molitva u tom obredu istočnog podrijetla (Goar, str. 484). U Code sl. 11 dolaze u tom obredu tri molitve. Za drugu molitvu (*Въ vsakомь мѣстѣ владичьство твоє...*) teško je odrediti predložak, premda pojedini elementi dolaze na različitim mjestima u molitvama koje je izdao Franz (I, 607–609). Treća molitva:

Blagoslovi, Gospodi, храмъ sa da budеть v nem' zdravie i iscĕlenie i žitie, umilenie i krotost i ljubavъ, isplnenie zakona zapovĕdi. Blagoslovi, Gospodi, domъ sa i vse živućeє v nemъ blagosłovi –

⁴⁵ E. Martène, *De antiquis Ecclesiae ritibus*, Venetiis 1783, III, 194–195. (Na ovaj tekst upozorila me je dr. Biserka Grabar. Srdačno joj zahvaljujem za ovu napomenu kao i za druge napomene u vezi s ovom radnjom.)

⁴⁶ A.-G. Martimort, *La documentation liturgique de Dom Edmond Martène, Étude codicologique*, Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1978. Studi e testi, 279, 500.

uglavnom odgovara latinskoj molitvi:

Benedic, Domine Deus omnipotens, locum istum, ut sit nobis in eo sanitas, sanctitas et castitas, uirtus uictoriae et sanctimonia et humilitas et bonitas et mansuetudo et lenitas et plenitudo legis et oboedientia Deo patri et filio et spiritui sancto; hec sit semper benedictio super hunc locum et super omnes habitantes in eo.⁴⁷

Od ovih molitava treba razlikovati molitve prigodom blagoslova kuće (*Molitava blagosloviti hramъ*) u *I. vrbničkom misalu* (272b). Te su molitve istovjetne s molitvama kod ulaženja u kuću prigodom podjeljivanja bolesničkog pomazanja (usp. npr. Code Sl. 11, 275: *Činъ dati nemoćniku mazъ olěemъ svetimъ*).

Na početku obreda krštenja javlja se kratak dijalog između krstitelja i kumova: *Česo prosiši ot crkve božie. – Vere božie. Čto tebi dast vera božič. – Životъ věč'ni...* Takav obred krštenja uveden je negdje u XII. st.⁴⁸ U obredu krštenja od XIII. st. uvedeno je i mazanje krizmom na tjemenu (tako je u papinskom Pontificalu iz XIII. st.), a taj dio obreda nalazimo i u glagoljaškim tekstovima (molitva: *Bogъ silni i otcъ Gospoda našego Isuhrsta...; Deus omnipotens et pater...*).⁴⁹

Molitve koje prate podjeljivanje bolesničkog pomazanja jednim su dijelom starije od X. st. i ne možemo sa sigurnošću odrediti vrijeme kad su k nama došle. Uvodne molitve, one što su u *I. vrbničkom misalu* upotrijebljene kao molitve za blagoslov kuće (v. gore), različite su po vremenu postanka. Prva molitva: *Da vni-detъ prosimъ Gospodi Isuhrste v domъ sa... (Introeat, Domine Jesu Christe, domum hanc...)* potječe iz IX. st., a druga: *Molimъ i prosimъ v'zljubljeni...* potvrđena je u latinskom *Ordo Romanus X.* iz sredine XIII. st.⁵⁰ Za naše je rituale karakterističnija s obzirom na vrijeme dolaska sama formula podjeljivanja bolesničkog pomazanja:

Sim svetim mazaniemъ i svoimъ milosr'diemъ otpusti tebě Gospođъ Bogъ vse eže koliždo esi sьgrěšilъ vsakimъ očiju tvoeju alosti pogledaniemъ.

Njezin latinski predložak:

Per istam sanctam unctionem et suam piissimam misericordiam indulgeat tibi Dominus quidquid per visum deliquisti (ista je formula za sva osjetila, samo se mijenja njihov naziv!)

⁴⁷ Franz, n. dj., I, 508. Tekst se nalazi u Codex Sangallensis.

⁴⁸ Righetti, Storia..., IV, 141.

⁴⁹ isto, 146.

⁵⁰ isti, Storia..., I, 339.

potječe iz X. st., a na Zapadu je proširen tek u XIII. st. nakon franjevačke reforme.⁵¹ Iz X. st. potječe i molitva kojom se završava obred bolesničkog pomazanja: *Gospodi sveti otyče... (Domine sancte...)*.⁵²

O isprepletanju rimskih i germanskih običaja kod vjenčanja opširno je pisala M. Pantelić,⁵³ pa to ovdje ne treba ponavljati. Dodao bih samo da je u obred vjenčanja u glagoljaškom ritualu unesena i molitva za blagoslov bračne ložnice (*Benedictio thalami*); takve su molitve postale brojne osobito nakon XI. st. *Ročki misal* ima molitvu:

Blagoslovi, Gospodi, črtog si i vse živuće v nemь. da v tvoemь mirě sastavše se. i tvoei voli prebudeta v ljubvi i prebivajuća umnožita se v' dlgotu d'ni svoihь.

Odgovara joj molitva česta u talijanskim ritualima:

Benedic, Domine, thalamum istum et omnes habitantes in eo, ut in tua pace consistant, et in tua voluntate permaneant et in amore tuo vivant et senescant et multiplicentur in longitudinem dierum.⁵⁴

Isto je tako i molitva *Tvorče i sazdatelju vsego naroda* (npr. u MS Can. lit. 172, Newyorški i dr.), koja se u glagoljskim kodeksima nalazi i u drugoj redakciji (*Sveti tvorče i hranitelju rodu človehčaskomu*, Illir. 8, II. vrbnički) uvedena je u liturgiju preko rimsko-germanskog pontifikala u XI. st.⁵⁵

O blagoslovu jela na Uskrs – s obzirom na molitvene obrasce istočnog podrijetla – već je bilo govora. Zapadnog je podrijetla jedna molitva za blagoslov janjeta: *Bože iže esi tvorьc' i stroitel' vsakoe tvari...*; njezin latinski izvornik nalazimo već u IX. st.: *Deus universae carnis creator...* Staroslavenski i latinski tekst izdao je Vajs.⁵⁶ Naš prijevod ipak više odgovara tekstu kakav u bilješkama navodi Franz prema jednom kodeksu iz Passaua (XII. st.).⁵⁷

Neki su latinski molitveni obrasci već u latinskim ritualima mogli biti upotrijebljeni za različite zgode. Takav je, na primjer, latinski tekst:

⁵¹ isto, 342.

⁵² isto, 343.

⁵³ Pantelić, Glagoljski kodeksi, 33; v. bilj. 3.

⁵⁴ Righetti, *Storia...*, IV, 470.

⁵⁵ isto, 464.

⁵⁶ Vajs, *Najstariji hrv.-glag. misal*, 79; Franz, n. dj., I, 585 (Sangallenski kodeks 338).

⁵⁷ Franz, n. dj., I, 585, bilj. 2.

Benedic, domine, hos novos fructus uvae vel fabe, quos tu, domine, per rorem coeli et inundantiam pluviarum et aerem serenum atque tranquillum ad maturitatem perducere dignatus es, et dedisti eos ad usus-nostros ad percipiendum nobis cum gratiarum actione in nomine domini nostri Iesu Christi. Per.

Obrazac je veoma star.⁵⁸ Uz neznatne zamjene riječi mogao je biti upotrijebljen za različite blagoslove plodova (*benedictio primitiarum, benedictio uvae vel fabe*).⁵⁹ U glagoljskim ritualima prijevod toga teksta nalazimo kao drugu molitvu u blagoslovu sočiva na sv. Barbaru i kao molitvu za blagoslov grožđa na sv. Siksta (u *II. vrbničkom misalu* na sv. Agapita):

Blagoslovi, molim te, Gospodi, sie plodi novie grozdovnie, eže ti, Gospodi, ot rosi nebeskie i plutiě dažděv' i vrěmeni vetar' i tišin' k sazrěnjiju priti spodobily esi, i dal esi nam' v' običae naše tebe hvali vzdajučěm' (!) priemat. Dai prosim, Gospodi, vsěm' věrnim' tvoim' iže primut' v lěpotu ot plod' sih' v spasenie věčnoe prospěti dušam' i tělesem'. (Usp. *Ročki misal*, 230).

Neki sačuvani blagoslovi glagoljaškog rituala imaju strukturu mise. O tom je već bilo riječi, v. str. 54–55, gdje je i obrazloženo kako je do toga moglo doći. Blagoslov vode na Bogojavljenje i na Veliku subotu imaju i u latinskim kodeksima takvu strukturu. Drugi se pak latinski obredi sastoje od jedne ili nekoliko molitava, a nemaju prefacije, Očenaša i drugih molitava koje su ili doslovno prenesene iz mise ili su parafraza misnih molitava. U *Pontificale Romano-Germanicum* takav oblik ima *Benedictio aquae ad segetes contra vermes*,⁶⁰ a blizak mu je također *Iudicium panis et casei*, koji se sastoji od triju molitava ispred kojih stoji rubrika: *Et antequam dicat: Per quem haec omnia, domine, semper bona creas, dicat has orationes*.⁶¹ I taj je, dakle, obred bio smješten na kraj kanona, ispred završne doksologije.

O povezivanju mise s različitim obrednim tekstovima ne govori mnogo ni Franz. Ipak usputne napomene koje kod njega nalazimo o nastajanju pojedinih ritualnih obrazaca blagoslova vode upućuju na to da se pojava razmjerno slobodno razvijala u pojedinim samostanima, nekako od kraja XI. i početka XII. st. nadalje,

⁵⁸ isto, 372; Vogel – Elze, n. dj., III, 371.

⁵⁹ Franz, n. dj., 171–172; Vogel – Elze, n. dj., 368, 371.

⁶⁰ Vogel – Elze, n. dj., 363–367.

⁶¹ isto, 397–398.

a kodeksi u kojima takve blagoslove nalazimo pripadaju bavarskom području.⁶² Budući da su blagoslovi poprimali oblik mise, nastala je tzv. *missa bifaciata*,⁶³ iako – prema Franzu – nije bila u njemačkim krajevima osobito proširena.⁶⁴ Premda o svemu tome nije moguće dati posljednju riječ (istovjetni latinski tekstovi koji bi mogli biti izvornik hrvatskoglagoljskima nisu pronađeni), za proučavanje glagoljaškog rituala, pa i liturgijskih knjiga uopće, veću vrijednost imaju veze sa srednjoevropskim zemljama negoli se to pretpostavljalo.

Ovdje su iznesene pojedinosti koje osvjetljaju raznolikost i isprepletenost elemenata u glagoljaškom ritualu. Po svome postanku pripadaju različitim liturgijskim sredinama (istočnoj i zapadnoj), odražavaju također i različite putove kojima su k nama došli, a različite su i po vremenu postanka. Ne želi se time reći da je svaki element zasebno dolazio k nama. Važno nam je, međutim, da ima elemenata koji su u liturgiju ušli dosta kasno, u XII. ili XIII. st., a to znači da nisu k nama došli već prevedeni, nego da su kod nas prevedeni na crkvenoslavenski.

Kakav je pak utjecaj imao glagoljaški ritual na narodne običaje i obratno, iz građe koju danas poznajemo – osim onoga što je već poznato⁶⁵ – teško je nešto novo reći. Istina je da u tim blagoslovima ima legendarnih i apokrifnih elemenata (npr. u blagoslovu vina na sv. Ivana i u svagdanjem blagoslovu vina). Ali kolika je povezanost našega teksta blagoslova soli i zobi na sv. Stjepana i npr. dana konja,⁶⁶ iz samoga teksta blagoslova malo možemo saznati. Blagoslov je, naime, više povezan sa slavljenjem Božića kao dana Kristova tjelesnog rođenja, pa je i dogma o inkarnaciji dobro obrazložena – kao što to redovito biva – u prefaciji:

I molim te Gospodi da siě solь
 vь ime novago vplćeniě tvoego
 blagoslovljena budetъ.
 i novost' tvoego svećeniě da primetъ.
 i vsaku vethostъ skvrnъ obnovit'
 moćiju tvoego posěćeniě
 i vsaku nečistotu ispraz'd'nit'.

⁶² Franz, n. dj., I, 173–192 (passim).

⁶³ isto, 191.

⁶⁴ isto, 191.

⁶⁵ Pantelić, n. dj., 22–24; M. Gavazzi, *Godina dana hrvatskih narodnih običaja*, Zagreb 1939, 57–58.

⁶⁶ Pantelić, isto.

Da k tomu nečistivi d'ěvalb i slugi ego
 habiti ni zlediti imb možetb
 ni straha na ne vložiti.
 eže ti novimb prišastviemb obnovib esi.

(Ročki misal, f. 225r)

Premda sam ovdje govorio o istočnim i zapadnim elementima i utjecajima u oblikovanju glagoljaškog rituala, ne čini mi se opravdanim pod svaku cijenu tražiti u svim blagoslovima samo posuđene tekstove. Mogućnost stvaranja novih tekstova prije Tridentskog sabora bila je velika i često su od jednih tekstova nastajali drugi za druge namjene.⁶⁷ Takav je slučaj s molitvama za blagoslov soli, koje nalazimo istovjetne u više obrazaca u različitim prigodama; tako je s navedenom molitvom za blagoslov grožđa koja se upotrebljava i kao jedna od molitava za blagoslov voća. Osim toga, blagoslov soli i zobi na sv. Stjepana nalazimo kod nas u većini kodeksa već u XIV. st., dok Franz pozna takav blagoslov tek u XV. st.⁶⁸ I drugi su obrasci međusobno različiti i pretpostavljaju unošenje razlika u pojedine tekstove i nastajanje novih redakcija. Danas još nemamo dovoljno podataka da bismo mogli govoriti o tome koji su blagoslovi, ili koje njihove varijante, nastale na našem tlu. Imamo, međutim, dovoljno razloga da govorimo o poznavaočima jezika, o izvrsnim prevodiocima i stilistima. Uzmimo za primjer jedan odlomak iz navedenog blagoslova soli i zobi na blagdan sv. Stjepana:

Mi ubo umilenimi glasi k tebě vapiemb moleće se
 da bezakoniě naša ti očestiši
 i prosbi naše ti uslišiši.
 Ěkože uslišiti rači
 prvoga mučenika tvoego d'ěkona Stěpana
 iže tebě žrtvu spasitelnu
 svoee plti prinese.
 I smotri, Gospodu, molitvi naše
 ěkože smotri glagoli blaženago Ĵeorjě
 krěpkago mučenika tvoego
 i vse prosbi ego isplni.
 I ěkože raba tvoego i viteza Krsogona
 ot mučitela Děokliciěna

⁶⁷ Franz, n. dj., I, 174.

⁶⁸ isto, 383.

palmoju i věncemъ obdariti rači.
 Ukrěpi našъ molim te, Gospodī,
 na zlobujućeē namъ
 ěkože blaženago viteza d'ěkona Lovrēnca
 v plameně oganněemъ ukrěpiti rači.

...

Pomilui vitezi hrstbĕnskie
 iže v' věřē pravovĕrno prĕbivajut'
 i dai namъ krĕpost'
 na protivnie zlobi supostatъ ihъ.

(*Ročki misal*, f. 225r)

Ne možemo tvrditi da je ovaj tekst nastao baš kod nas, jer slične misli možemo naći u bilo kojem liturgijskom tekstu. Ali skladan tok riječi, ritmičnost rečenica, simetrično postavljanje pojedinih izraza (uzmimo npr. samo postavljanje glagola na kraj fraze: ...*ocĕstīši – uslīšīši; prīnese – isplni – rači – rači*) odaju čovjeka što je vladao jezikom kojim je ovo pisao. A spominjanje sv. Krizogona, koji inače nije osobito čašćen, a kod nas se štuje u Zadru, svakako upućuje na Zadar i na benediktince koji su u Zadru čuvali relikvije sv. Krizogona (na što je već u vezi s blagoslovom soli i zobi i s litanijama na Veliku subotu upozorila M. Pantelić).⁶⁹ Možda ovdje ne bi trebalo zanemariti ni prošnju za *vitezi hrstbĕnskie iže v' věřē pravovĕrno prĕbivajut'*, jer nije isključeno da je to diskretna aluzija na naše prilike, možda čak i na česte sukobe Zadra s Venecijom.

Bez obzira na mogućnost da su kod nas pojedini ritualni tekstovi bili sastavljeni na crkvenoslavenskom jeziku, ipak je jasno da je velik broj tekstova prenesen iz istočnih ili zapadnih izvora. Jedna od najneugodnijih prepreka u proučavanju hrvatskoglagoljske liturgijske baštine jest slaba, svakako nedovoljna proučenost domaćih latinskih kodeksa.⁷⁰ Primjeri koje sam navodio kao paralelne latinske tekstove ipak su samo daleki srodnici latinskih predložaka za prijevode na crkvenoslavenski jezik. Po naravi stvari jasno je da je susret latinske i glagoljske liturgije ostvaren kod nas i naši su prevodioci svoj glagoljaški repertoar popunjavali prema domaćim latinskim izvorima. Zato, koliko su god latinska i glagoljska liturgija dvije različite pojave, cjelovitu ćemo sliku imati o glagoljskoj liturgiji tek kad budu cjelovito proučeni domaći latinski kodeksi. Zagrebački obred, koji je inače najbolje proučen zaslugom Dragutina Kniewalda, najmanje nam ovdje može pomoći. (S obzirom na ritualne tekstove neka se blizina zapaža kod uskrasnih blago-

⁶⁹ Pantelić, *Odras sredine...*, 330, Radovi Staroslavenskog instituta, knj. 6, str. 28.

⁷⁰ Tandarić, *Franjevački elemeant...*, 144–145.

slova jela, ali to je podatak koji malo govori zbog općenitosti tih blagoslova.)⁷¹ Više podataka mogli bi nam dati dalmatinski latinski kodeksi, jer su oni bili najbliži glagoljaškim priređivačima liturgijskih knjiga. Neke podatke o ritualnim tekstovima mogao bi nam dati možda zadarski benediktinski misal iz 1480, koji se čuvao u knjižnici sjemeništa, a nestao je u drugom svjetskom ratu. Iz šturih podataka o minijaturama nije moguće ništa zaključiti.⁷² Po inicijalima u *II. vrbničkom misalu* (269v i dalje) vidimo da je i pri ukrašavanju ritualnih tekstova u misalu minijaturist zagledao u latinski misal (ili ritual), pa tako nalazimo latiničke inicijale u glagoljskom tekstu kao da iza njih slijedi latinska riječ (u uglatoj zagradi naznačen je latinički inicijal): [*E*]sliši – *Exaudi*, [*F*]ratiē – *Fratres*, [*D*]ospodi – *Domine*, [*D*]ože – *Deus*, [*L*]zbavi – *Libera*, [*E*]namenaju – *Exorcizo*, [*O*]semogi – *Omni-potens*, i dr. (S glagoljaškim ritualom ne stoji ni u kakvoj vezi ni obrednik bosanskih krstjana sadržan u *Radoslavovu zborniku*, kao što s druge strane u glagoljaškom ritualu nema ničega što bi na bilo koji način upozoravalo, npr. kakvim egzorcizmom ili čime sličnim na postojanje hereze u Bosni, premda glagoljski spisi govore o *patarinima*, daju podatke o prokletstvima protiv *patarina* i *nesrićnom kraljevstvu bosanskom*).⁷³

Do danas malo znamo o prevodiocima s latinskog na crkvenoslavenski. Imena koja nalazimo skromno ubilježena u Memento vivorum ili u kolofonu ponekoga kodeksa, redovito su popraćena apozicijom »pisac«. Taj je pisac mogao biti katkada i prevodilac, ali svaki pisac, često upravo krasnopisac, ne mora biti i jednako vrstan prevodilac. A da su takvi prevodioci postojali – svjedoče nam tekstovi, uz druge i oni koje sam navodio u ovome poglavlju. Ipak, o samim je prevodiocima teško određenije govoriti budući da su oni najčešće namjerno ostajali anonimni. Mislim da bismo bili najbliži istini – premda imena vjerojatno nećemo ni tada saznati – ako pretpostavimo da su prijevodi s latinskoga na crkvenoslavenski hrvatske redakcije mogli nastati u sredinama liturgijski dvojezičnima (bilingvnima), tj. ondje gdje je moglo biti poznavalaca i latinskoga i crkvenoslavenskoga jezika, a takvi su kod nas bili benediktinski i pavlinski samostani. Kako je takav rad bio organiziran, je li npr. ista osoba morala biti znalac latinskoga i prevodilac na crkvenoslavenski, to

⁷¹ D. Kniewald, Zagrebački liturgijski kodeksi XI–XV. stoljeća, Croatia sacra, br. 19, Zagreb 1940, 1–138.

⁷² H. Folnesics, Die illuminierten Handschriften in Oesterreich, Leipzig 1917, 3–14.

⁷³ F. Šanjek, Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1975, 157–177; Štefanić, Glagoljski rukopisi otoka Krka, Zagreb, Djela JAZU, knj. 51, 371; Vj. Štefanić, Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, II, str. 11.

su pitanja koja prelaze okvire ove radnje. A da je prepisivački posao bio nešto posve određeno, različito od prevodilačkog posla, bar u većini slučajeva, potvrđuju nam i arhivski podaci koji su sačuvani.⁷⁴ Kolik je također udio franjevačke trećoredske zajednice u prevođenju liturgijskih knjiga u XIV. i XV. st., ostaje nam nepoznato. Kao organizirana provincija franjevački se trećoreci kod nas javljaju tek nešto prije sredine XV. st., a ipak većina glagoljskih kodeksa nosi franjevačko obilježje. Stoga ni udio franjevačkih trećoredaca u oblikovanju glagoljskih liturgijskih priručnika ne treba zanemariti, bar kao naručilaca i potrošača glagoljske knjige, budući da su isključivo u liturgiji upotrebljavali staroslavenski jezik, a pred kraj XV. st. i kasnije poznato nam je i nekoliko vrijednih prepisivača iz te redovničke zajednice (Klimantović, Glavić i dr.).⁷⁵

Ritualni tekstovi u hrvatskoglagoljskim misalima

Bilo je već riječi o tome da su ritualni tekstovi najvećim dijelom sačuvani u misalima. Tu sam pojavu pokušao rastumačiti uvođenjem tzv. votivnih misa koje su u privatnoj pobožnosti nadomjestile nedostatak različitih paraliturgijskih tekstova za pojedine prigode, a onda su sakramenti i sakramentali našli mjesto u misalima, to više što je veliki broj sakramentala ili imao oblik mise ili pak po svojoj nakani odgovarao onome čemu i votivne mise (npr. *misa za plavajuće v korablih*, *misa egda skoti mrutb, za nemoćnika bliz' smrti suća* i sl.).⁷⁶ Osim toga, mnogi su sakramentali bili povezani s liturgijom mise (najprije su se obavljali za vrijeme mise, a poslije neposredno nakon nje). Kad još uzmemo u obzir da broj takvih ritualnih tekstova, uspoređen npr. s pontifikalom koji je kod glagoljaša suvišan, i nije tako velik, jasno je da su se ritualni tekstovi najlakše mogli uvrstiti u misale, pa možemo govoriti o činjenici da je, uz male izuzetke, glagoljaški ritual uključen u misal. Stoga, ako se u ovom dijelu radnje ograničavam na ritualne tekstove u misalima, može se samo prividno činiti da se o ritualu govori tek djelomično. Uistinu, time je obuhvaćen najveći broj ritualnih tekstova, ujedno oni ritualni tekstovi koji su za hrvatskoglagoljsko područje najzanimljiviji.

⁷⁴ Vidi bilj. 10–12.

⁷⁵ Pantelić, *Odras sredine...*, 326; Stj. Ivančić, *Povjesne crte o samostanskom III Redu sv. O. Franje, Zadar 1910*, 126–162.

⁷⁶ Vajs, n. dj., 16.

Ako pak usporedimo ritualne sadržaje pojedinih misala, nailazimo na veliku neujednačenost već u samom izboru tekstova (v. bibliografiju). Ali ne samo da je izbor ritualnih tekstova različit u pojedinim kodeksima, nego i sami tekstovi istoga naslova pripadaju različitim redakcijama; te su pak različite redakcije katkada prijevod istoga latinskog izvornika, a katkada pretpostavljaju različit predložak. Proučavati različitost redakcija pojedinih tekstova ima smisla s dva razloga; prvi se odnosi općenito na misale (a nešto slično vrijedi i za brevijare) i sastoji se u tome što nam još uvijek nisu do kraja jasne granice među skupinama glagoljskih kodeksa, premda misalske kodekse općenito dijelimo u dvije skupine. Osim ovog razloga koji se odnosi općenito na misale, drugi je razlog što ga posebno nameće samo istraživanje ritualnog kompleksa. Jedan, naime, od osnovnih ciljeva u istraživanju rituala jest potpuna rekonstrukcija ritualnoga korpusa. Da bismo omogućili takvu rekonstrukciju, bit će potrebno posebno proučavanje svakog pojedinog ritualnog teksta (uzetog kao liturgijske cjeline). U ovom sam poglavlju pokušao misalske kodekse svrstati prema ritualnim tekstovima koje u sebi sadrže, a zatim se pozabaviti pitanjem koje nam se ne bi ni postavljalo bez boljeg poznavanja ritualnih tekstova, a to je odnos evanđeoskih perikopa u misalima i ritualima.

U ovom sam istraživanju uzeo u obzir tekstove koji češće dolaze u misalima, a međusobno se razlikuju. Budući da npr. obični blagoslov vode u nedjelje dolazi u svim kodeksima bez značajnijih razlika, nisam ga uzeo u obzir, kao što posebno ne govorim o blagoslovu grožđa koji dolazi u tri kodeksa u istom obliku, pri čem je važno samo to o kojim je kodeksima riječ. Problem međusobnih odnosa misala prema ritualnim tekstovima koje u sebi imaju pokušat ću osvijetliti s nekoliko primjera ritualnih blagoslova koji su mi se u istraživanju učinili u tom pogledu relevantnima.

Blagoslov jela na Uskrs (mlijeko, janje ili meso uopće, sir i jaja) nalazimo u većini hrvatskoglagoljskih misala. Ovo je jedan od najstarijih blagoslova, te se sastoji samo od molitava, bez biblijskih čitanja. U nekim kodeksima ove molitve dolaze odmah nakon uskrsne mise, a u drugima stoje s ostalim ritualnim tekstovima na kraju kodeksa. I s obzirom na izbor i na poredak molitava u ovom blagoslovu imamo dvije skupine tekstova. U prvoj skupini (A) nalaze se ove molitve:

1. Blagoslov mlijeka: *Prizri, Gospodi, na molitav moju... i Blagosloven esi, Gospodi, Bože otac naših...*;
2. Blagoslov janjeta ili mesa: *Posjeti, Gospodi, Isuhrste, vsa brašna siš...*;
3. Blagoslov sira: *Vladiko Gospodi, Bože naš...*

Ovakav izbor molitava (o njima je bilo govora na str. 55–56) imaju sljedeći misali:

Novakov (i Prvotisak iz 1483)
 Hrvojev
 Novljanski
 Vat. Illir. 8
 Berlinski
 Newyorški.

Među tim misalima posebnu skupinu sačinjavaju (s obzirom na ovaj blagoslov!) misali Berlinski, Newyorški i Vat. Illir. 8. U prvoj molitvi blagoslova mlijeka zaključna rečenica počinje: *ěko tvoě žrtva i slava...*, a ostali imaju: *ěko tvoě država i slava...* Zabuna u prepisivanju mogla je nastati vrlo rano, u obloj glagoljici: **ѣ б ѣ ѡ ѳ ѣ** mj. **ѣ б ѣ ѣ ѣ ѳ ѣ**.

Druga skupina misala (B) ima ove uskrzne blagoslove:

1. Blagoslov sira i jaja: *Blagoslovi, molimъ te, Gospodi, tvarь siju...*;
2. Blagoslov janjeta ili mesa: a) *Gospodi, Bože, отьць нашихъ, priemъi Avraamlju olokavtu...*; b) *Bože, iže esi tvorьць i stroitelj vsakoe tvari...*;
3. Opća molitva za blagoslov jela: a) *Prosimъ, vsemogi Bože da račiši prizrěti na brašna siě...*; b) *Blagoslovi, prosim, svetaě troice, vsemogi věčni Bože, vsa brašna siě...*

Ove molitve dolaze u misalima:

Vat. illir. 4
 Ročki
 Kopenhagenski
 Vrbnički II.
 Bribirski.

Neki misali nemaju ovih molitava, a *I. vrbnički misal* ima upravo u ovom dijelu misala veliku lakunu. (Budući da su ovi blagoslovi kratki i najčešće unutar drugog teksta, a ne na kraju kodeksa s drugim ritualnim tekstovima, poneki su put izmakli opisivačima, pa npr. Vajs ne spominje te blagoslove u Ročkom, Bribirskom, Novakovu misalu, Vat. Illir. 8; Svane ih nije zapazio u Kopenhagenskom.)⁷⁷ Međutim, podjela koju ovim postupkom dobivamo nov je dokaz za klasifikaciju misala na južnu i na sjevernu skupinu.⁷⁸ Ovi su nam podaci vrlo dragocjeni jer je riječ o vrlo

⁷⁷ isto, passim; Slovo 15–16, 64–87.

⁷⁸ Pantelić, Prvotisak glagoljskog misala iz 1483. prema misalu kneza Novaka iz 1368, Radovi Staroslavenskog instituta, knj. 6, 77; E. Hercigonja, Povijest hrvatske književnosti, knj. 2, Srednjovjekovna književnost, Zagreb, Liber – Mladost, 1975, 214–218.

starim tekstovima, vjerojatno onakvima kakvi su u glagoljskim kodeksima od samih početaka. A u vezi s podrijetlom i ritualnih tekstova i misala uopće treba upozoriti na činjenicu da su blagoslovi uskrsnih jela u zadarsko-krbavskoj skupini (A) istočnog podrijetla, a u kvarnersko-istarskoj (B) blagoslovi su i istočnog i zapadnog podrijetla (usp. str. 55–56 i 64).

Blagoslov soli i zobi na sv. Stjepana daje nešto drugačiju podjelu. U kodeksima je i ovaj blagoslov dosta čest, tekst mu pripada među najopširnije i – što je također karakteristično – ovo je jedan od blagoslova koji imaju strukturu mise. Ne ulazeći u tekstološke razlike, zadržat ću se samo na općoj shemi ovoga blagoslova. Prva skupina (A) ima sljedeću strukturu:

1. Litanije
2. *Gospodь sь vami* itd.
3. Molitva: *Vsemogi vьčni Bože, iže edinočedago sina tvoego...*
4. Čitanje, Is 11, 6–8
 Antifona: *Slava, častь i poběda...*
 Evandjelje, Mt 5, 13–19
5. Molitva: *Blagoslovljaju te, tvari solnaě...*
6. Prefacija
7. *Znamenavaju te, tvari solnaě...*
8. *Znamenavaju te, tvari zobnaě...*
9. *Budi sie směšenie soli i zobi...*
10. Molitva: *Vsemogi vьčni Bože, egože neprěmožna krěpostь est...*
11. *Znamenavaju te, tvari soli i zobi...*
12. *Zapovědmi spasitelnimi; Oтьče našь.*
 Prizri molim te Gospodь..., Izbavi ni...
13. *Mirь i blagoslovenie...*

Ovakav se blagoslov soli i zobi nalazi u misalima:

Hrvojevu
 Berlinskom
 Vrbničkom II.
 Newyorškom
 Vat. Illir. 8
 MS Can. lit. 373.

Druga skupina misala (B) ima nešto jednostavniju strukturu: na početku nema litanija, ispušta oba čitanja s antifonom, prefacija je nešto drugačija, a prije Očenaša ispuštena je molitva *Znamenavaju te, tvari soli i zobi*. Ovakav pojednostavljeni blagoslov imaju misali:

Ročki
 Kopenhagenski
 Novakov (i Prvotisak 1483)
 Ljubljanski C 162a/2
 Novljanski.

S obzirom na *Novljanski misal* treba napomenuti da je kod prepisivanja nastala zabuna, pa su pojedini dijelovi blagoslova soli i zobi nepažnjom prepisani u blagoslovu vina na sv. Ivana.

Ovakvu raspodjelu misala ne bismo – u usporedbi s uskršnim blagoslovima jela – očekivali: Vrbnički II. priklanja se južnoj skupini, kojoj opet ne pripada Novakov (iako u svim pojedinostima teksta nije istovjetan s Ročkim i Kopenhagenskim; riječ je vjerojatno samo o novom prijevodu). Ipak, imamo i ovdje dvije skupine (A i B), koje se uglavnom slažu sa skupinama dobivenim prema uskršnim blagoslovima jela.

O blagoslovu soli i zobi već je dosta napisano i to ne kanim ponavljati. Upozorio bih samo na pogrešku koja se potkrala G. O. Svaneu pri opisivanju *Kopenhagenskog misala*: »Interesantna je pre svega ona u izvesnim tačkama upadljiva paralelna konstrukcija blagoslova soli i zobi koju susrećemo u *Mh (Missale Hafniense, Kopenhagenski misal; op. moja)* i *Berlinskom misalu*. U oba slučaja tekst obuhvata celu ispisanu prefaciju i zazivanje sv. Krševana i sv. Benedikta.«⁷⁹ Premda je struktura ovoga blagoslova u obje skupine vrlo bliska, ipak Kopenhagenski i Berlinski misal mogu biti upravo predstavnici tih različitih skupina; ali još veću zabunu može izazvati navođenje sitnih razlika (npr. *našb* – *namь*), kad u samim prefacijama ima većih razlika, a pogotovo kad Kopenhagenski (i drugi misali B-skupine) nemaju nekih dijelova teksta karakterističnih za A-skupinu.

Blagoslov vina na sv. Ivana ima u glagoljskim misalima ovakvu strukturu:

1. *Otьče našb*
2. Molitva: *Bože, iže edinočedago sina tvoego našb radi...*
3. Prefacija
4. Molitva: *Vsemogi, večni Bože, Isuhrste Gospodi, molju te, prizri milostivь...*
5. *Zapovědmi spasitelnimi; Otьče našb*
6. Molitva: *Bože, iže človēčьskago sučьstva...*

⁷⁹ G. O. Svane, Kopenhagenski glagoljski misal, Slovo 15–16, 87.

7. *Znamenavaju te, stvari vinnaě...*
8. Evanđelje, Mt 20, 20–23
9. Molitva: *Blagoslovi prosimь, svetaě troice...*

Premda i ovaj blagoslov ima u osnovi strukturu mise, mnogo je kraći negoli blagoslov soli i zobi na sv. Stjepana, a kodeksi su u tekstu jedinstveniji. Nešto se razlikuju od drugih kodeksa obrasci u Berlinskom i Vat. Illir. 8: samo oni imaju na početku obreda Očenaš, prefacija im se malo razlikuje od drugih, a ta dva misala i Vrbnički II. imaju pred kraj obreda umetnuto i evanđelje (Mt 20, 20–23: *Pristupi kь Isusu mati sinu Zavěděovu*). Ovdje nije moguće govoriti o dvije skupine kodeksa kao što je to bilo moguće ranije, ali je značajno da se međusobno ponovno slažu kodeksi iz južne skupine.

Blagoslov vode na Bogojavljenje daje novu sliku o međusobnim odnosima misala. Uzmemo li u obzir sve kodekse, možemo sastaviti ovakvu jedinstvenu strukturu:

1. Antifona: *Glasь na vodaһь*
2. Litanije. *Slava va višnihь Bogu*
3. Molitva (jedna ili nekoliko njih) za blagoslov vode
4. Čitanje, 4 Kralj 2, 19–22
Antifona: *Glasь gospodanь*
Evanđelje, Iv 1, 32–34
5. *Věruju v edinago Boga*
6. Antifona: *Voda ěrdanska smućena bisi*
7. Blagoslov vode i blagoslov soli (tri molitve)
8. Miješanje soli i vode: *Budi sie směšenie...*
9. Blagoslov soli i vode zajedno:
Znamenavaju te, stvari solnaě i vodnaě...
Gospodi Bože, sьzdatelju vsěhь stvari...
(*Gospodi Bože, izbavitelju... – Hrvojev misal*)
10. Prefacija. *Svetь*
11. *Gospodi, Bože vsemogi...*
12. *Bože, iže spasenie...*
13. *Zapovědmi spasitelnimi, Oтьče našь, Izbavi ni...*
14. *Milostь božie i mirь...*
15. Evanđelje (jedan ili nekoliko odlomaka):
Mk 1, 1–8; Lk 3, 21–38
16. Molitva: *Vsemogi věčni Bože...*
17. *Tebe, Bože, hvalimь...*
18. Antifona: *Vь Ęrdaně kršćajuću ti se, Gospodi... .*

Ovako bi izgledala rekonstrukcija cjelokupnog obreda blagoslova vode na Bogojavljenje. Ali, od kodeksa do kodeksa postoje i veće ili manje razlike. *Ročki misal* nema antifone poslije Vjerovanja (*Voda ěrdanska*), u prijevodu samog obrasca blagoslova soli i vode ne slaže se s drugima, na kraju su navedena čak četiri evanđeoska teksta. Završava himnom: *Tebe, Bože, hvalim* i antifonom *Vb Ěrdaně kršćajuću ti se*. S Ročkim se misalom glede rasporeda slaže i Ljubljanski C 164a/2, ali ima nov prijevod. Prema ova dva misala stoje ostali, ali ne jedinstveno: Hrvojev se slaže s Vrbničkim I. i Vrbničkim II. (ali s Vrbničkim II. samo u rasporedu, a ne i u prijevodu!). S Hrvojevim se uglavnom u tekstu slažu i Newyorški, Berlinski i MS Can. lit. 373, a nešto manje se slaže s njima i Vat. Illir. 8.

Blagoslov voća na sv. Blaža nije baš proširen u misalima, ali se tekstu-
alno slaže u sva četiri kodeksa koji ga imaju: Ročkom, Kopenhagenskom i Vrbničkom I. i II.

Za blagoslov prstena teško bi bilo napraviti shemu koja bi odgovarala za veći broj tekstova. Jednak je samo tekst mise uz blagoslov prstena, dok je izbor molitava, njihov raspored i njihov prijevod u kodeksima raznolik. Samo se za Vat. Illir. 8 i MS Can. lit. 172 može reći da su sastavljeni prema istom uzorku.

Nešto slično može se reći za molitve prigodom prvog striženja kose: kroz nekoliko stoljeća nastalo je toliko razlika među pojedinim kodeksima da je teško reći koji je tekst kojemu bliži, jer u sačuvanom obliku svaki je tekst predstavnik jedne skupine. A jasno je s druge strane da potječu iz istoga izvora.

Rezultat ove usporedbe ritualnih tekstova možemo formulirati ovako: raspodjela ritualnih tekstova po strukturi pokazuje dvije osnovne skupine tekstova: južnu, zadarsko-krbavsku i sjevernu, kvamersko-istarsku. Budući da u svim slučajevima ne dobivamo istu raspodjelu, možda bi bilo opravdanije govoriti o dvije osnovne jezgre: sjevernoj (Vat. Illir. 4, Ročki, Kopenhagenski...) i južnoj (Berlinski, Newyorški, Illir. 8...); a dijelom postoje i prelazni kodeksi. Dakako, ono što vrijedi za ritualne tekstove ne može se protegnuti na sav sadržaj misala. Na ovome mjestu ne mogu ulaziti i u druge kriterije za određivanje pripadnosti nekoj skupini. Može nas, npr., iznenaditi što se *Bribirski misal* priklanja kvarnersko-istarskoj skupini (u blagoslovima jela), a Vrbnički II. južnoj (u blagoslovu soli i zobi na sv. Stjepana). Ali tako je i s prijevodom himna *Pange lingua* na Veliki petak: Bribirski se misal slaže s misalima Ročkim i Vat. Illir. 4, dok se Vrbnički I. i II. slažu npr. s Hrvojevim, Novakovim i Newyorškim.

Isprepletenost koju sam pokazao dokaz je da su utjecaji išli u oba smjera i da nisu postojale oštre granice na samom glagoljaškom području. Pitanje nije ni do sada bilo problematično, jer su nam poznata prenošenja pojedinih kodeksa iz jedne regije u drugu (tako je bilo s misalom kneza Novaka), a poznato nam je i

djelovanje pojedinih prepisivača izvan njihova zavičaja (npr. djelovanje Bartola Krbavca u Istri). Konačno, glagoljaško područje i nije tako prostrano da bi se liturgijski moglo jače prema krajevima diferencirati.

Ova podjela misala ne obuhvaća ipak sve kodekse. Jedan dio liturgijskih kodeksa nema drugih ritualnih tekstova osim onih koji su namijenjeni duhovnoj brizi za bolesnike (ispovijed i pričest bolesnika, bolesničko pomazanje, molitve za preporuku duše na samrti) i sprovodnim obredima. Treba međutim istaknuti da se takvi obredni tekstovi nalaze samo u nekoliko kodeksa i da su svi ti kodeksi i formatom manji i sadržajem siromašniji (to ne znači nepotpuno sačuvani!) od ostalih kodeksa. Riječ je o liturgijskim priručnicima koje ubrajamo i u brevijare i u misale, premda strogo uzevši nisu ni jedno ni drugo, jer sadržavaju samo pokraćeni brevijar (psaltir s komunalom) i pokraćeni misal (kanon s votivnim misama), a od rituala one tekstove koji se nisu čitali u crkvi, već u kući kraj bolesnika ili hodajući do groblja i na samom groblju. Takvi su kodeksi: oxfordski MS Canon, Lit. 172, ljubljanski Sign. 22 Kopitareve zbirke i pariški Code slave 11. Od brevijara ovakve ritualne tekstove imaju Moskovski, Illir. 5–6 i Medicejski kodeks.

Isticanje posebne skupine obreda uz sasvim određene liturgijske priručnike, formatom i sadržajem različite od koralnih brevijara i plenarnih misala, želi pridonijeti novoj podjeli glagoljaških liturgijskih knjiga i potpunijem sagledavanju liturgijskog repertorija hrvatskih glagoljaša. Mislim da glagoljaški liturgijski repertorij imamo pravo podijeliti na plenarne misale, brevijare (premda rijetko imaju sačuvane sve sastavne dijelove), »opće liturgijske priručnike« (pokraćeni brevijar–misal–ritual) i – konačno – u malo slučajeva sačuvani ritual.

Ritualni tekstovi dali su nam neke podatke o filijacijskim odnosima među misalima, a pomažu nam također da stvorimo potpuniju sliku o prijevodu evanđelja u hrvatskoglagoljskim liturgijskim knjigama. Općenito je, naime, poznato da u hrvatskoglagoljskim spomenicima izvan liturgijskih knjiga nema biblijskih tekstova. Tako je i evanđeoski tekst sačuvan samo u misalima, a počeci perikopa (prije homilije) i u brevijarima. U posljednje je vrijeme J. Vrana izdao perikope iz misala Vat. Illir. 4.⁸⁰ U uvodnoj studiji na tri mjesta Vrana iznosi pretpostavku⁸¹ da su morala postojati i hrvatskoglagoljska četveroevanđelja. »U prilog je ovoj pretpostavci činjenica da u Nov Roč Ljub (Novakovu misalu, Ročkom i Ljubljanskom C 164a/2, op. J.T.) dolaze neke dopune, kojih nema u najstarijem hrv.-glag. evanđe-

⁸⁰ J. Vrana, Najstariji hrvatski glagoljski evanđelistar, SANU, Posebna izdanja, knj. 484, Beograd 1975.

⁸¹ isto, 12, 48, 82.

listaru, a prema svim znacima preuzete su iz četveroevanđelja.⁸² Kasnije iznosi pretpostavku da su ta nepoznata hrvatskoglagoljska četveroevanđelja morala biti srodna bosanskim četveroevanđeljima.⁸³ O odnosu hrvatskoglagoljskog teksta evanđelistara prema bosanskim četveroevanđeljima bilo je već riječi u ovoj radnji (v. str. 58). Ritualni nam tekstovi daju još određenije podatke o tome da su doista postojala hrvatskoglagoljska četveroevanđelja, jer u ritualu imamo perikope kojih nemaju misali. A budući da su ritualni tekstovi oblikovani dosta kasno (ne možemo, na žalost, reći pravo razdoblje njihova nastanka), evanđeoski su tekstovi morali biti preuzeti u ritual iz četveroevanđelja, budući da istovjetnih odlomaka u misalu nema, a tekst se slaže sa staroslavenskim tekstovima (nije, naime, novi prijevod s latinskoga). O samim će perikopama biti riječi kasnije.

I u ritualu je običaj, kao i u misalu, da se istovjetni tekst ne piše po drugi put, nego stoje samo početne riječi odlomka s uputom: *išći vь...*. Tako je, npr. u blagoslovu soli i zobi (Mt 5, 13–19), u blagoslovu vina na sv. Ivana (Mt 20, 20–23). Jednako nalazimo u *Ročkom misalu* (f. 229v): *Poľь evanġelie. Bistь v' dni Iruda česara* (početak se možda odnosi na Mt 2, 1–2, što se pjevalo na Bogojavljenje: *Egda roždень bisi Isusь vь Vitlěomi ijuděiscěemь vь dni Iruda česara*), ili: *Poľь evanġelie. Iskoni bě slovo* (Iv 1, 1–14).

Ali u obredu krštenja (npr. u Code sl. 11, f. 176 ili u pristupačnijem Prvotisku iz 1483, str. 407–408 – u pretisku) imamo i cjelovito napisane perikope: Mt 19, 13–19, Mt 1, 18–21, Mk 16, 15–18, Mt 28, 19–20; u blagoslovu vode (npr. u *Ročkom misalu*) dolazi potpuna perikopa Iv 1, 32–34, Mk 1, 1–8, Lk 3, 21–23; a u misi blagoslova prstena čitanje 1 Kor 6, 9–20 (ne doslovno, nego kompilacija odgovarajućih redaka iz 1 Kor i Ef!) i evanđelje Mt 19, 1–11. Neki od tih odlomaka dolaze u većim cjelinama u misalu, pa ću takve odlomke usporediti s tekstom evanđelja u misalu, a i te tekstove i one koji u misalu uopće ne dolaze usporedit ću s tekstom staroslavenskih evanđeoskih spomenika. Budući da *Ročki misal* nema svih tih tekstova, a *Hrvojev* ih odviše kroatizira, ovdje ću upotrijebiti tekstove prema *Pretisku misala iz 1483*. Tekst uzimam iz rituala (R), uspoređujem ga s tekstom u misalu (M), s *Assemanijevim evanđelistarom* (As), *Marijinskim* (Ma) i *Nikoljskim* (Ni) *četveroevanđeljem*.

Mt 1, 18–21

Obručene bivši materi Isusovi Marii (1) Osipu prěžde neže snidosta se obrěte se imući v črěvě ot duha sveta. Osip že muž ee *pravdiv si* (2) ne hotě obličiti

⁸² isto, 12.

⁸³ isto, 48, 82.

ee na hotě otai pustiti ju. Se že emu *umišalšu* (3) anjělъ gospodanъ va sni ěvi se emu reki. Osipe sine Davidovъ, ne boi se priěti Marie ženi tvoee. Eže bo *ot nee porodit se* (4) ot duha sveta est'. Porodit že sinъ. i narečeši ime emu Isusъ. *Ta bo spasetъ ljudi svoe ot grehъ ihъ.*

- (1) *M egda obručena bisi, cum desponsata esset; As obručeně byvъši, Ma obručeněi byvši materi ego; Ni obručeny bivšy matery ego.*
- (2) *M pravdanъ bě, esset iustus; As pravъdenъ sy, Ma pravedenъ sy, Ni pravedan sy.*
- (3) *M emu misleću, eo cogitante; As emu umyšlšu, Ma sъmyslšju, Ni emu umysalšu.*
- (4) *M v nei roeno est, in ea natum est; As sōštee bo vъ nei, Ma roždъšee bo sę vъ ěei, Ni roditъ bo se vъ nei.*
- (5) *M sa bo spašet, ipse autem; As tъ bo, Ma tъ bo, Ni ta bo.*

Mt 28, 19–20

Reče Isusъ učenicomъ svoimъ. Dana mi est' *vlastъ* (1) na nebesi i na zemli *vsakoe plti* (2). Šadše naučite vse ěziki krsteće e vъ ime oтъca i sina i duha sveta. učeće e bljusti vsa ěže kolizdo zapověděhъ vamъ. I se s vami esamъ vse dni do *skončaniě veka* (3).

- (1) *M vsaka vlast', omnis potestas; As Ma vъšeka vlastъ, Ni vsaka vlastъ.*
- (2) *vsakoe plti* (Iv 17, 2) – nema *As, Ma, Ni*; samostalan dodatak kakav je u hrvatskoglagoljskim starim tekstovima čest na mnogo mjesta, v. nastavak; u tekstu *M* – prema latinskom – također bez tih riječi.
- (3) *M iskončaniě; As sъkončaniě, Ma sъkonъčaniě, Ni skonъčaniě.*

Mt 19, 13–15; usp. također: Mk 10, 13–16; Lk 18, 15–17.

(*Prinošahu* ka Isusu) *mladěnce* da bi se ihъ prikasalъ (1). Viděvše že učenici smetoše se i negodovahu ihъ. Isusъ že razumě ěže o niہъ i reče učenicomъ *ne děite ihъ* (2). Ne *mozite braniti* mladěncemъ prihoditi ka mně (3). Hoću že pače da pridutъ takihъ bo est' cēsarstvo nebeskoe. Egda že vzloži Isusъ ruci na ne tagda otide (*sotona ot niہъ*).

Odlomka nema u misalu, nego samo u ritualu, a nema ga ni *As*. S *Ma* i *Ni* nema sličnosti; ni sinoptičkih mjesta nema u *As* ni u misalu. U *Ma* i *Ni* na sinoptičkim mjestima dolaze ove varijante:

- (1) Lk: *prinošahu... mladěnce. da bi sę ihъ kosnqlъ. Ni prinošahu... mladěnce da bi se prikosnulъ ihъ.*
- (2) Mk: *ne děite.*
- (3) Mk Lk *ne branite (Ni braněte) imъ, Lk prihoditi kъ mně.*

U sadržaju Prvotiska odlomak sam identificirao kao Mt 19, 13–15; u izdanju *Hrvojeva misala* (II, str. 469) dodana su i sinoptička mjesta Mk 10, 13–16 i Lk 18, 15–17. Teško se odlučiti samo za jednu mogućnost. Raspored rečenica kao da je preuzet iz Mt 19, 13–15, frazeologija pak najviše podsjeća na staroslavenski prijevod Lk 18, 15–17. Riječ je o slobodnom harmonijskom pokušaju prijevoda u kom su se trebala iskoristiti sva tri mjesta, a podloga je morao biti i latinski tekst: *nolite prohibere* (Mt) ili *nolite vetare* (Lk), što je prevedeno kao *ne mozite braniti*. Najne očekivaniji je postupak na samom kraju odlomka: *otide sotona ot nihь*. Neobično je također to što te riječi dolaze na tom mjestu u svim obrednim tekstovima osim u najstarijem fragmentu krsnog obreda (Počinini odlomci misala iz prve polovine XIV. st., gdje imamo čist odlomak Mt 19,13–15, bez umetaka iz Mk i Lk). Srodan latinski tekst nisam našao. Sam pak postupak podsjeća na slične postupke u hrvatskologoljskom evanđelistaru. Ovaj odlomak može biti sam po sebi zanimljiv kao pokušaj ovakva neobična prijevoda, ali nešto više o vezama sa staroslavenskim prijevodom u njem ne nalazimo.

Mk 16, 15–19

Reče Isusь učeniKomь svoimь. *Iděte* (1) va vasь mirь i propovědaite evanđelie *božie* (2) vsei tvari rekuće: *Iže věru imetь* (3) i krstit se spasenь budetь (4). Znamenie že *věrujućimь v me* (5) *siě* (6) *poslědstvujuť* (7). *Imenem' moimь* bėsi izdenutь (8) i eziki vzglagoljuť novimi. rukami zmie vazmutь. I ašće *čto* (9) *ispьjuť ničtože ihь ne vrěditь* (10). Na nedužnie ruki vzložitь i zdravi budutь.

- (1) *M šadše (!), As Ma šedšec, Ni šbdšē.*
- (2) *R božie; ispuštaju M, As, Ma, Ni; usp. evanđelie božie* Rim 1,1; 2 Kor 11, 7; 1 Sol 2, 8.
- (3) *M věrovati vačnetь; As Ma věrq imetь, Ni věru imetь.*
- (4) *R Code Sl. 11: a iže vēri ne imetь, osuženь budetь. M a iže ubo...; As Ma: a iže ne imetь vēry... Ni a iže ne imetь vēri.*
- (5) *věrujućimь M, vērqjōštīmь As, Ma, Ni vērovьvšimь.*
- (6) *As Ma Ni: si*
- (7) *M poslědujuť, As Ma poslědstvujqť, Ni poslědujuť.*
- (8) *M v ime moe — in nomine meo; As Ma imenemь moimь, Ni imenemь moimь.*
- (9) *M dodaje: smrtnoe; Code Sl. 11 smrtnoe, As Ma: smrtno, Ni smrtno.*
- (10) *M ne vrědit' imь — non eis nocebit; Ma (As ničesože) ničь tože ihь ne vrěditь, Ni ničtože ihь ne vrěditь.*

U nekoliko slučajeva tekst se slaže s As, Ma, Ni (3, 4, 5, 7, 8, 10), a ne slaže se s tekstom u hrvatskologoljskom misalu, u kome se pak vidi prilagođavanje latinskom tekstu.

Iz Ivanova evanđelja dolazi odlomak u obredu blagoslova vode na Bogojavljenje (Iv 1, 32–34), a u misalu dolaze ti reči u odlomku na oktavu Bogojavljenja (Iv 1, 29–34):

Iv 1, 32–34

Svĕdĕtelstvova Ivanъ glagole: Vidĕhъ duhъ sveti ěko golubъ shodećъ s nebese i prĕbivajućъ na nemъ na ěko ne vidĕhъ na posla (!) me kr'titi v' vodĕ ta mnĕ reće: nada nže uzriši duhъ nishodećъ i prebivajućъ na nemъ, sa est kr'stei duhomъ svetimъ. I azъ vidĕhъ i svĕdĕtelstvuju ěko se est sinъ boži.

U misalu (npr. Prvotisak, str. 26) dolaze varijante:

svĕdĕtelstvo svĕdokova – testimonium perhibuit
a azъ ne znahъ ego – et ego nesciebam eum
na iže poslal (!) me – sed qui misit me
ta est iže krstiti – hic est qui baptizat
v duse (!) svetĕ – in spiritu sancto.

Perikopa u obredu krštenja (ona koju sam naveo) dobro odgovara As, Ma i Ni (dakako, mjesto *vidĕhъ* stoji *vĕdĕhъ* As, *vĕdĕahъ* Ma), a *posla* je zabunom (Hrvojev ima *poslavi*, Ročki *poslavi* R, *poslav'i* M, a drugi misali imaju: *iže posla*). I za ovaj je dakle odlomak jasno da nije prepisan iz misala u kom je već tekst znatno približen latinskom tekstu, nego iz drugoga izvora, bližeg staroslavenskim tekstovima.

Ipak za odlomke koji imaju paralelan tekst u misalu moglo bi se možda tvrditi da su prepisani iz starijih zajedničkih izvora s misalom, samo nisu jednako izloženi utjecaju latinskoga (premda su se oni jednako mogli ravnati prema latinskome kao i tekstovi misala). Ali imamo i tekstova kojih nikako nema u misalu, a nisu ni mogli biti (jer se evanđelistar povećavao dodavanjem novih blagdana, a ne smanjivao!). U misalu ne dolaze perikope Mk 1, 1–8, Lk 3, 21–23 (u nekim kodeksima Lk 3, 21–38), a obje perikope dolaze u spomenutom blagoslovu vode na Bogojavljenje, a u misi blagoslova prstena dolazi čitanje 1 Kor 6 (o čemu će poslije biti riječi) i evanđelje Mt 19, 1–11.

Odlomak Mk 1, 1–8 dobro čuva staroslavenski tekst. Samo je na početku citat iz Izaije prilagođen latinskom: *Se azъ šlju anĕla moego iže ugotovaetъ putъ tvoji prĕd' toboju* (*Ecce ego mitto angelum meum ante faciem tuam, qui praeparabit viam tuam ante te*). U r. 4 ispuštene su riječi *kršćenie pokaĕniju* (a tako ispušta i As!), a u r. 5 nije prevedeno *confitentes peccata sua*.

Lk 3, 21–22

Bisi egda krstiše se vsi ljudi i Isusu kršču se i moleću. Otvrze se nebo i duhъ snide nada n(') i glas s nebese glagole. Se est sinъ moi vzljubljeni. o nemže azъ blagovolihъ. togo poslušajte.

U početku naš tekst slijedi Ma i Ni (u As nema odlomka!), ali u r. 22 nisu prevedene riječi *corporali specie sicut columba*. Međutim, r. 22 zapravo je Mt 3, 17 (Ma: *i se glasъ s nebesъ glagolę. se jestъ synъ moi vъzljubenyi o nemže blagoizvolihъ*). Tome je još dodan r. Mt 17, 5, odnosno Lk 9, 35 (Ma: *togo poslušajte*), iz perikope o preobraženju. Imamo, dakle, isti postupak kakav inače nalazimo u hrvatskoglagojskim misalima, da se naime rečenica dopunjuje iz srodnoga konteksta drugih sinoptika. Ovdje je postupak toliko zanimljiviji što je riječ o odlomcima koji ne pripadaju evanđelistaru. To je, međutim, dokaz da su prvotni hrvatskoglagojski evanđelistar i četveroevanđelje bili prevedeni (ili priređeni) po istim načelima.

Mt 19, 1–11

O ovoj perikopi recimo odmah da se broj redaka u pojedinim ritualima ne slaže. U većini tekst počinje r. 3, a Ročki misal ima i r. 1–2 koji su prevedeni prema latinskome. I kasnije u tekstu osjećamo prisutnost latinskoga teksta, tako da se može reći da je ovaj tekst priređen sa staroslavenskoga s ugledanjem u latinski tekst. A da je bio upotrijebljen i staroslavenski prijevod otkriva r. 9: *Glagolju že vamъ ёko iže pustitъ ženu svoju razvę slovese pręljubodęinago* (Ma, As: *razvę slovese pręljubodęinago*, neki grčki kodeksi: *παρεκτός λόγου πορνείας*, lat.: *nisi ob fornicationem*; usp. Mt 5, 32). Većina hrvatskoglagojskih kodeksa se slaže, a manji broj – među njima i Vat. Illir. 4 – imaju: *razvę pręljubodęenię*. Inače hrvatskoglagojski tekst u usporedbi s grčkim, latinskim i staroslavenskim ima dodatke: u r. 4: *Čto me iskušate* (Vat. Illir. 4, usp. Mt 22, 18); r. 9: *I poimetъ inu* (Ročki, Vat. Illir. 4, usp. Mk 10, 11; Lk 16, 18).

Svi ovi navedeni podaci govore u prilog pretpostavci da je doista postojalo hrvatskoglagojsko četveroevanđelje. Neki tekstovi koji u ritualu dolaze ne nalaze se u misalima, pa iz njih nisu ni mogli biti preuzeti, a ovako kako su sačuvani nose osobine staroslavenskog prijevoda evanđelja. Drugi tekstovi imaju srodne perikope u misalu, pa ipak su tekstovi rituala arhaičniji i manje pod utjecajem Vulgate. Ovdje nam nije cilj potpuna rekonstrukcija prvotnoga hrvatskoglagojskog prijevoda evanđelja, ali i ovi podaci vode prema tom cilju. A iz odlomaka sačuvanih u ritualnim tekstovima vidimo da je prvotni hrvatskoglagojski prijevod evanđelja po obradi bio jedinstven, nešto različit od staroslavenskih prijevoda. Osobita je pak specifičnost hrvatskoglagojskog prijevoda evanđelja u tome što su u njemu često, bez oslonca u grčkome, latinskom ili staroslavenskom tekstu, uneseni dodaci iz srodnih evanđeoskih mjesta. (O toj sam pojavi opširnije izvijestio u referatu: *Neke osobitosti hrvatskoglagojskog prijevoda evanđelja*, III. ročki glagoljaški bijenale, 1977.)⁸⁴

⁸⁴ J. Tandarić, *Neke osobitosti hrvatskoglagojskog prijevoda evanđelja*, Istra, god. 16/1978, 1–2, 16–20.

U misi blagoslova prstena dolazi čitanje koje je uzeto iz 1 Kor 7, 25–34 (rubrika upućuje na komune djevicâ, usp. *Hrvojev misal*, II, str. 477 ili *Newyorški misal*, f. 284); većina kodeksa ima čitanje 1 Kor 6, 16–20, koje nije preneseno doslovno nego su odabrani pojedini reci koji bolje odgovaraju pouci prigodom vjenčanja, pa su nakon r. 18 unesena dva retka iz poslanice Ef 5, 23 i 5, 25: *I êkože Hr̃st̃b̃ glava est crkvě, tako muž̃b̃ glava est ženě svoei. I êkože Hr̃st̃b̃ vzljubi cr̃bkav, tako muž̃b̃ ženu svoju na vse dni.* Odlomak završava 1 Kor 6, 20: *Kupleni bo este cěnoju velikoju, krviju Hr̃stovoju. sego radi hvalite i slavite Boga v životě vašem̃b̃.* (Sastav je dakle teksta ove poslanice: 1 Kor 3, 16–17; 1 Kor 6, 15 i 19; 1 Kor 6, 16 i 18; Ef 5, 23 i 25; 1 Kor 6; 20.)

Je li ovakva kompilacija rađena po nekom latinskom uzoru, ne mogu reći jer latinski predložak ovakva sastava nisam našao. Ali kad znamo za različita slična povezivanja evanđeoskih tekstova (usp. navedeno, bilj. 84), ne bi nas iznenadilo ni ovakvo oblikovanje tekstova poslanica određenih za pojedine zgode.

Tako nam ritualni tekstovi uz podatke o filijacijskim odnosima među misalima daju i građu za rekonstrukciju hrvatskoglagoljskog evanđelistara, a neizravno nam govore i o postojanju hrvatskoglagoljskog četveroevanđelja, iz kojega su u liturgijske knjige preuzimani oni odlomci kojih nije bilo u misalima.

Proučavanje hrvatskoglagoljskih ritualnih tekstova ne može se ovim nikako smatrati završenim. Ostaju još uvijek mnoga otvorena pitanja, na koja sam i tijekom radnje upozorio. Uostalom, ritual je općenito na Zapadu premalo istražen da bismo određenije mogli hrvatskoglagoljske tekstove smjestiti u tokove njegova općenitog razvoja. »Das Studium der mitteralterlichen Ritualien steht noch am Anfang, man kommt dadurch den lokalen und regionalen Gebräuchen auf die Spur.«⁸⁵ Pokušali smo stoga ovdje izdvojiti ono što je specifično za glagoljaški ritual, smjestiti to u zajedničku problematiku hrvatskog glagolizma i iskoristiti ritualnu građu za rješavanje pitanja od šireg značenja. Ova je radnja također preduvjet da bismo mogli obrazloženiije govoriti o crkvenoslavenskoj jezičnoj normi u ritualnim glagoljaškim tekstovima. Toj je problematici posvećena radnja koja se nadovezuje na ova istraživanja.

⁸⁵ H. A. J. Wegman, *Geschichte der Liturgie im Westen und Osten*, Regensburg, Verlag Friedrich Pustet (1979), 132.

* * *

Hrvatskoglagoljski ritualni tekstovi sačuvani su vrlo rijetko u posebnim ritualnim knjigama, i to manji i manje značajan dio ritualnih tekstova. Većina je tekstova razasuta po misalima, rukopisnima i tiskanima, a katkada se nalaze i u zbornicima neliturgijskog sadržaja s drugom građom. U ovoj su radnji prvi put na jednom mjestu sabrani svi poznati ritualni tekstovi u bibliografiji tekstova, a neki su po prvi put ovdje i zabilježeni.

Sva ritualna građa sačuvana u glagoljskim kodeksima može se prema namjeni podijeliti u tri skupine: obredi sakramenata, obredi sakramentalna (blagoslovina) i redovnički (benediktinski i franjevački) obredi. Po podrijetlu dio ritualnih tekstova potječe iz prvih razdoblja slavenske pismenosti. Prepisani su iz staroslavenskih matica (srodnih *Euhologiju sinajskom*), a neki tekstovi istočnog podrijetla mogli su biti i kod nas prevedeni s grčkog jezika. Većina je tekstova zapadnog podrijetla. Za neke je tekstove pronađen latinski predložak (obredi sakramenata i neki sakramentali), ali za najtipičnije glagoljaške obrede pravi latinski uzor nije utvrđen. Ipak, za veći dio tekstova može se posredno utvrditi da nisu stariji od XI. ili XII. st., a taj je podatak osobito važan za proučavanje jezika ritualnih tekstova: oni su prevedeni kod nas i pokazuju koliko su naši prevodioci poznavali crkvenoslavenski jezik i koliko su znali sačuvati njegovu normu u novim prijevodima.

Premda u svim slučajevima nije moguće utvrditi putove kojima su ritualni tekstovi k nama došli, za neke od njih je vjerojatno, a za druge sigurno da smo ih primili sa Sjevera (Francuska, Bavarska), što se do sada samo naslućivalo.

Ritualni tekstovi sadržani u hrvatskoglagoljskim misalima potvrđuju novim dokazima ono što je s obzirom na filijacijske odnose među misalima već bilo poznato. Ako se glagoljski misali i ne mogu bez ostatka podijeliti u dvije skupine, očito je prema redakcijama ritualnih tekstova da su postojala dva glavna središta iz kojih su se kodeksi širili. A kako u ritualnim tekstovima ima i perikopa evanđelja koje nisu inače sačuvane u misalima, a odlomci sadržani u ritualnim tekstovima bliski su staroslavenskom prijevodu evanđelja, ovi tekstovi su doprinos za rekonstrukciju hrvatskoglagoljskog prijevoda evanđelja, a ujedno dokaz da su morala postojati hrvatskoglagoljska četveroevanđelja iz kojih su odlomci bili u ritualne tekstove prepisani.

Posebno značenje imaju ritualni tekstovi za proučavanje hrvatskog tipa crkvenoslavenskog jezika, jer pokazuju da su naši prevodioci doista poznavali crkvenoslavenski jezik na koji su prevodili, a morali su poznavati i latinski jezik s kojega su prevodili. Stoga je svaka polemika o općoj neukosti glagoljaškog svećenstva nakon susreta s ovim tekstovima suvišna. Ako u pojedinim slučajevima i

nalazimo mlađe jezične crte u jeziku ritualnih tekstova, ritualni se tekstovi po mlađim osobinama ne razlikuju od jezika kodeksa kome pripadaju. Ne nalazimo, naime, više mlađih jezičnih osobina u ritualnom dijelu teksta negoli npr. općenito u *Hrvojevu misalu*, kao što se opet jednako odražava jezična konzervativnost u ritualnom dijelu kodeksa kao i u ostalom tekstu *Ročkog misala* ili misala Vat. Illir. 4. Na pomlađenost teksta ne utječe njegovo naknadno prevođenje, nego utječu stavovi prepisivača koji je u svoj tekst svjesno unosio mlađe osobine ili pak namjerno čuvao starije.

Ovoj radnji nije bio zadatak sintetiziranje svih dosadašnjih istraživanja o glagoljaškom ritualu. Stoga se u njoj ne ponavljaju stvari koje su drugdje obrađene. Ovo je bio pokušaj da se daje pregled problematike koju nameće istraživanje ove građe, da se dadu odgovori koje je u ovom trenutku moguće dati, ali u prvom redu da se stvori sigurno polazište za dalja istraživanja ovog dijela glagoljske pismenosti, koji je daleko bogatiji i opsegom i mnoštvom pitanja koja postavlja negoli se to moglo očekivati na početku ovog rada.

Većina ritualnih hrvatskoglagoljskih tekstova sačuvana je u dvije ili nekoliko redakcija koje se znatno među sobom razlikuju. Stoga će biti potrebno monografsko proučavanje pojedinih obreda ili skupine obreda. Ono pak što svu ovu građu povezuje jest hrvatski tip crkvenoslavenskoga jezika, koji u ritualnim tekstovima pokazuje iste osobine kao i u ostaloj hrvatskoglagoljskoj građi. A upravo ovi tekstovi, budući da nisu samo prepisivani sa starijih predložaka nego su i prevedeni kod nas, svjedoče o samostalnosti i životnosti ovog tipa književnog jezika u hrvatskom srednjem vijeku.

Zusammenfassung

KROATISCH-GLAGOLITISCHES RITUAL

Unter dem Begriff des kroatisch-glagolitischen Rituals sind in dieser Arbeit alle ritualen Texte, die in liturgischen und nichtliturgischen kroatisch-glagolitischen Büchern: handschriftlichen und Gedruckten Missalen und Breviers, Kodices und Fragmente zerstreut sind, erfasst. Nur in vier Fällen sind besondere liturgische Handbücher, zwei handschriftliche Exemplare und zwei gedruckte Ausgaben erhalten geblieben. In dieser Arbeit ist die Bibliographie aller bekannten ritualen Texten gesammelt; einige von diesen sind hier zum ersten Mal genannt.

Das vollständige rituelle Material, das in den glagolitischen Kodices erhalten worden ist, kann man je nach Bestimmung in drei Gruppen teilen: Sakramenten, Sakramentalien (verschiedene Benediktionen) und Ordensbräuche (die der Benediktiner und Franziskaner). Der Herkunft nach, stammt ein Teil der ritualen Texte aus dem ersten Zeitabschnitt slavischer Schreibfertigkeit. Sie wurden aus den altslavischen Matrikeln (dem Euchologium Sinaiticum nahestehend) abgeschrieben, andere Texte der östlichen Herkunft hätten auch bei uns aus dem griechischen übersetzt werden können. Für einige Texte hat man die lateinische Unterlage gefunden (Sakrament-Riten und einige Sakramentalien), aber für die typischeren glagolitischen Riten wurde die lateinische Unterlage nicht gefunden. Dennoch kann man mittelbar für den grössten Teil der Texte feststellen, dass sie älter als aus dem XI. oder XII. Jh. sind. Diese Angabe ist besonders für die Sprachforschung der ritualen Texte wichtig: diese Texte wurden in Kroatien übersetzt und man sieht an ihnen wieweit die glagolitischen Übersetzer die altkirchenslavische Sprache beherrscht haben und wieweit sie die Norm dieser Sprache in der neuen Übersetzung zu bewahren wussten. Obwohl man nicht in allen Fällen die Wege, über die ritualen Texte zu uns gelangt sind, ergründen kann, ist es für einige von ihnen wahrscheinlich und für einige sicher, dass wir sie nicht nur vom Westen sondern auch vom Norden empfangen haben.

Ritualen Texte, die in den kroatisch-glagolitischen Missalen aufbewahrt worden sind, bekräftigen mit neuen Beweisen das was schon früher über die Filiazionsbeziehungen zwischen den Missalen bekannt war. Die Redaktion der Ritualen Texte zeigt uns, dass zwei Mittelpunkte, aus denen sich die glagolitische Kodices verbreitet haben, bestanden haben. Da in den rituellen Texten evangelische Perikopen, die nicht im Missal-Evangelistar bewahrt worden sind (Abschnitte, die in den ritualen Texten bewahrt worden sind, sind der altslavischen Übersetzung des Evangeliums verwandt), vorhanden sind, kann man diese Texte als den Beitrag für die Rekonstruktion der kroatisch-glagolitischen Evangeliumübersetzung betrachten und gleichzeitig als Angabe, die vermuten lässt, dass kroatisch-glagolitische Tetraevangelien, aus denen die Abschnitte in die ritualen Texte abgeschrieben wurden, vorhanden sein mussten.

Diese Arbeit hatte nicht zum Ziel alle bisherigen Forschungen über die glagolitischen Riten zu synthetisieren. Aus diesem Grund sind in ihr nicht die Tatsachen, die schon in anderen Arbeiten erwähnt wurden, wiederholt. Diese Arbeit versuchte eine Übersicht dieser Stoffproblematik zu geben und man wollte

einen sicheren Ausgangspunkt für die Forschung dieses Stoffes, das sowohl durch den Umfang als auch durch die Fragenmenge reicher ist, als dieses am Anfang zu erwarten war, zu schaffen.

Die meisten kroatisch-glagolitischen Liturgietexten sind in zwei oder mehreren Redaktionen, die untereinander sehr verschieden sind, bewahrt. Diese drängt die Notwendigkeit der weitem monographischen Forschung der einzelnen Riten, Ritengruppen oder Texte, die in den bestimmten Kodices aufbewahrt sind, auf. Eine besondere Bedeutung haben diese Texte für die Forschung des kroatischen Typs der kirchenslavischen Sprache. Diese Texte wurden zum grössten Teil in Kroatien übersetzt und dennoch zeigt die Sprache im grossen und ganzem die gleichen Merkmale wie die Sprache der Texte, die von den altslavischen Unterlagen abgeschrieben wurden. Die Sprache der ritualen Texte ist der Gegenstand einer Arbeit, die auf diese Forschung angeknüpft werden sollte.

SLOVO

30

ČASOPIS STAROSLAVENSKOG ZAVODA U ZAGREBU

ZAGREB 1980.

S L O V O

ČASOPIS STAROSLAVENSKOG ZAVODA
»SVETOZAR RITIG«
Instituta za filologiju i folkloristiku, p.o. Zagreb

Izlazi jedanput godišnje

UREDNIŠTVO: 41000 ZAGREB, DEMETROVA 11

BROJ: 30

Urednički odbor:
ANICA NAZOR, MARIJA PANTELIĆ,
JOSIP TANDARIĆ

Glavni urednik:
ANICA NAZOR

Odgovorni urednik:
BISERKA GRABAR

Tehnički urednik:
JOSIP MILIĆ

Lektor tekstova na hrvatskom jeziku:

ZRINKA VUKOVIĆ

Korektori:
JASNA VINCE, JOSIP MILIĆ

Ovaj broj časopisa Slovo izlazi uz finansijsku pomoć Republičke zajednice za znanstveni rad SR Hrvatske, SIZ-VII.

Tisak: Štamparski zavod »Ognjen Prica«, Zagreb, 1981.



Josip Broz Tito
1892 — 1980.

Josip Broz Tito lista faksimilirano izdanje Hrvojeva misala